

व्यवसायीक तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवनस्तरमा पारेको प्रभाव

(साविक पुम्दीभुम्दी गा.वि.स., वडा नं. ३, ४ र ५, कास्की)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र

विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनको लागि

Comment [d1]: विषय खोई - समाजशास्त्र

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग पृथ्वी नारायण क्याम्पस

पोखरामा प्रस्तुत

शोध पत्र

प्रस्तुतकर्ता:

देवराज बराल

रोल नं. २१/०६५

त्रि.वि.रजिष्ट्रेसन नं.: ६-२-२९७-२०-२००५

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७१

1

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वी नारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति शोधार्थी छात्र देवराज बरालद्वारा “व्यवसायिक तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवनस्तरमा पारेको प्रभाव” शीर्षकमा साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. वडा नं. ३, ४ र ५ कास्कीमा आधारित रही तयार पारिएको शोधपत्र प्रति म सन्तुष्ट छु। प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु।

.....

(उप-प्रा.नेत्र नारायण पौडेल)

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति: २०७१/११/१२

फेब्रुअरी २४, २०१५

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वी नारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग अन्तर्गत, समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निमित्त विद्यार्थी देवराज बरालले यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको “व्यवसायिक तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवनस्तरमा पारेको प्रभाव” शीर्षकमा साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. वडा नं. ३, ४ र ५ कास्कीमा आधारित रही तयार पारिएको शोधपत्रलाई मूल्याङ्कन समितिबाट स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहर्‍याइएकोले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

.....

(उप-प्राध्यापक नेत्र नारायण पौडेल)

शोध निर्देशक

.....

(सह-प्रा. डा.उमानाथ बराल)

बाह्य परीक्षक

.....

(उप-प्राध्यापक शान्ति भुसाल)

विभागीय प्रमुख

मिति :- २०७१ फागुन १७

मार्च १, २०१५

कृतज्ञताज्ञापन

समाजमा महिलाहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर अर्थात् महिला आर्थिक रूपमा पुरुष माथि आश्रित रहेका कारण समाजका विभिन्न पक्ष सामाजिक, राजनैतिक, र शैक्षिक अवस्थामा कमजोर रहेको छ। नेपाल मात्र नभई विकसित देशमा पनि महिलाको स्थिति पुरुष सरह छैन भन्ने निष्कर्ष समय समयमा गरिएका अध्ययनले देखाएको छ। महिलाहरूको सर्वाङ्गिण विकासका लागि उनीहरूलाई हरेक क्षेत्रमा सहभागी गराउँदै सबल, सक्षम र ससक्त बनाउनु पर्दछ। यसै सिलसिलामा साविक पुम्दीभुम्दी गा.वि.स.वडा नं. ३, ४, ५ (हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं. २५) मा व्यावसायिक तरकारी उत्पादनले महिलाहरूमा कस्तो प्रभाव पारेको छ, भन्ने विषयलाई समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ। यो प्रयत्न स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको पाँचौ पत्रको प्रयोजनको लागि गरिएको छ।

सर्वप्रथम मलाई यस शोधकार्य यस शोधकार्य सम्पन्न गर्नमा आफ्नो अतिव्यस्त समयका बावजुत पनि सहजताकासाथ निरन्तर सहयोग र सल्लाह दिनुहुने शोध निर्देशक श्री नेत्र नारायण पौडेलप्रति हार्दिक कृतज्ञता टक्राउन चाहन्छु। शोधकार्य लेखनमा प्रेरणा र सहयोग गर्नुहुने विभागीय प्रमुख श्री शान्ति भुषाल साथै विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता टक्र्याउन चाहन्छु। बाह्य परिक्षकका रूपमा सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु सह-प्रा.डा.उमानाथ बरालज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

लेखन कार्यमा सुभावा र सल्लाह दिनुहुने दिगो कृषि विकास कार्यक्रम नेपाल, कास्की, पोखराका पूर्व अध्यक्ष श्री रमेशनाथ शर्मा ज्यू, अध्यक्ष सावित्री दाहाल ज्यूप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु। शोध अध्ययनको लागि आवश्यक पाठ्यसामग्री उपलब्ध गराउने जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कास्की र दिगो कृषि विकास कार्यक्रम नेपाल कास्कीप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु। त्यस्तैगरी लेखन कार्यमा सहयोग सुभावा दिनुहुने मेरा सम्पूर्ण सहपाठी साथीहरूप्रति धन्यवाद दिन चाहन्छु। शोध अध्ययनको लागि प्रत्येक पल-पलमा उर्जा एवं हौसला प्रदानगरी प्रेरणादायी भूमिका निर्वाह गर्ने मेरा पूजनीय बुबा आमा तथा जिवन संगिनी शिला बराल साथै प्यारी छोरी सभ्यता बरालप्रति आभार प्रकट गर्दछु।

अन्त्यमा मेरा कोरा पाण्डुलिपीलाई कम्प्यूटर टङ्कन गरी शोध अध्ययनलाई अन्तिम स्वरूप प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याउने “क्विक कम्प्यूटर सर्भिस एण्ड फोटोकपि हाउस” पोखरा-१, बगरप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दछु। अन्त्यमा, मुल्याङ्कन समितिबाट प्राप्त सुभावाहरूलाई परिमार्जित गरी सम्बन्धित विभागमा पेस गरेको जानकारी गराउँदछु।

मिति: २०७१ फागुन १०

देवराज बराल

विषयसूची

सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञताज्ञापन	iii
विषयसूची	iv
तालिका सूचि	vii
चित्र सूचि	viii
शोध सार	ix
	पेज नं.
अध्याय एक : परिचय	१-७
१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२. समस्याको कथन	५
१.३. अध्ययनको उद्देश्य	५
१.४. अध्ययनको महत्त्व	६
१.५. अध्ययनको सीमा	६
१.६. मुख्य शब्दावलीहरूको परिभाषा	७
१.७. सङ्गठनात्मक ढाँचा	७
अध्याय दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	८-२२
२.१. अवधारणागत पृष्ठभूमि	८
२.२. सैद्धान्तिक अवधारणा	९
२.३. पूर्व अध्ययनहरूको समीक्षा	१७
२.४. अवधारणागत खाँका	२१
अध्याय तीन : अनुसन्धान विधि	२३-२५
३.१. अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य	२३
३.२. अनुसन्धान ढाँचा	२३
३.३. तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत	२३
३.४. समग्र र नमूना छनौट	२४
३.५. तथ्याङ्क सङ्कलन विधि	२४

Comment [JT2]: यस्तो कुरा नलेखेकै राम्रो

Comment [JT3]: यि शब्दावलीहरू तपाईंका मुख्य शब्दावली होईनन।

३.६	वैद्यता र विश्वसनियता	२५
३.७	अध्ययन क्षेत्रका कठिनाइहरू	२५
३.८	तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण	२५
अध्याय चार : अध्ययन क्षेत्रको परिचय तथा जनसाङ्ख्यिक विशेषता		२६-३६
४.१.	अध्ययन क्षेत्रको परिचय	२६
४.२	भौगोलिक अवस्था	२६
४.३	जनसंख्या	२७
४.४	हावापानी	२७
४.५	भौतिक पूर्वाधार	२७
४.६	चाडपर्व	२८
४.७	भू-उपयोग र वनावट	२८
४.८	आम्दानीका अन्य स्रोतहरू	२९
४.९	अध्ययन क्षेत्रमा सहयोगी संस्थाहरू	२९
४.१०	उत्तरदाताको जातिगत विवरण	३०
४.११	उत्तरदाताको भाषागत विवरण	३०
४.१२	उदारदाताको धार्मिक विवरण	३१
४.१३	उत्तरदाताको उमेरगत विवरण	३२
४.१४	उत्तरदाताको शैक्षिक अवस्था	३३
४.१५	उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना	३४
४.१६	उत्तरदाताहरूको कृषि बाहेक अन्य पेशागत विवरण	३५
अध्याय पाँच : अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी उत्पादनको अवस्था		३७-५०
५.१	तरकारीको महत्त्व	२६
५.२	तरकारी उत्पादनको अवस्था	३८
५.३	उत्पादन गरिने मुख्य तरकारी बालिहरू	३९
५.४	उत्तरदाताहरूमा जमिनको अवस्था	३९
५.५	उत्तरदाताको जमिनमा स्वामित्वको अवस्था	४१
५.६	तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणा	४२
५.७	व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा पारिवारिक संलग्नता	४३

५.८	तरकीका किसिमहरू	४४
५.९	मल बिउ तथा प्रविधिको प्रयोग	४५
५.१०	तालिम प्राप्त महिलाको संख्या	४६
५.११	वार्षिक आम्दानी	४७
५.१२	तरकारी व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीको खर्च विवरण	४८
अध्याय छ : तरकारी उत्पादनले महिलाहरूमा पारेको प्रभाव		५१-५९
६.१	खर्च गर्ने निर्णय सम्बन्धी धारणा	५२
६.२	तरकारी विक्रीमा संलग्न व्यक्ति	५३
६.३	तरकारीबाट प्राप्त आम्दानी बचत गर्ने संस्था/व्यक्ति	५३
६.४	संघ संस्थामा आवद्ध	५४
६.५	तरकारी उत्पादनले पारेको प्रभाव	५५
६.६	उत्पादन पश्चात् आउका परिवर्तन	५६
६.७	पारिवारिक सम्बन्धमा आएको परिवर्तन	५८
अध्याय सात : सारांश एवम् निष्कर्ष		६०-६३
७.१	अध्ययन सारांश	६०
७.२	अध्ययनको निष्कर्ष	६२
सन्दर्भ सामाग्रीहरू		६४
अनुसूचिहरू		I-VII

तालिका सूची

शीर्षक	पृष्ठ नं.
४.१ उत्तरदाताको जातिगत विवरण	३०
४.२ उत्तरदाताको भाषागत विवरण	३१
४.३ उत्तरदाताको धार्मिक विवरण	३२
४.४ उत्तरदाताको उमेरगत विवरण	३३
४.५ उत्तरदाताको शैक्षिक विवरण	३४
४.६ उत्तरदाताको परिवारको स्वरूप	३५
४.७ उत्तरदाताको कृषिको अलवा अन्य पेशा	३५
५.१ उत्तरदाताहरूमा जमिन हुने र नहुनेको अवस्था	३९
५.२ जमिन स्वामित्वको अवस्था	४२
५.३ तरकारी उत्पादनमा प्रेरणाको स्रोत	४३
५.४ परिवारका सदस्यको संलग्नता	४४
५.५ मल, विउ तथा प्रविधीको प्रयोग	४५
५.६ उत्तरदाताको वार्षिक आमदानीको विवरण	४७
५.७ उत्तरदाताको प्राप्त आमदानीको खर्च विवरण	४८
६.१ उत्तरदाताको खर्चको गर्ने निर्णय सम्बन्धी धारणा	५२
६.२ उत्तरदाताको तरकारी विक्रीमा संलग्न व्यक्ति	५३
६.३ बचत गर्ने व्यक्ति र संस्था	५४
६.४ संस्थामा आवद्ध महिलाको विवरण	५५
६.५ महिलाहरूमा उत्पादनको प्रभाव	५६
६.६ महिलाका जीवनमा आएका परिवर्तनका पक्षहरू	५७

चित्र सूची

	शीर्षक	पृष्ठ नं.
५.१	(क) जमिनको अवस्था देखाउने वृत्त चित्र	४०
	(ख) जमिन नहुनेको जातीय विवरण	४१
६.१	परिवर्तनका पक्षहरू देखाउने वृत्त चित्र	५७

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र “तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवनस्तरमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी समाजशास्त्रीय अध्ययन” शीर्षक अन्तर्गत कास्की जिल्लाको साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. वडा नं. ३, ४ र ५ मा तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूमा सीमित रही अध्ययन गरीएको छ । अध्ययन गर्ने क्रममा साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स.का ३, ४ र ५ वडामा रहेका ६३० घरधुरी मध्ये तरकारी उत्पादनमा लागेका ९० घरधुरीबाट ९० जना महिला उत्तरदाताको रूपमा छनोट गरीएको छ । यस अनुसन्धानका लागि ९० घरधुरीका महिलालाई मात्र प्रतिनिधीका रूपमा छनोट गरीएको छ ।

यस अध्ययनमा निम्न उद्देश्य राखिएको छ ।

- **सामान्य उद्देश्य**

तरकारी उत्पादनले महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा पारीवारिक अवस्थामा पारेको प्रभाव बारे विश्लेषण गर्ने ।

- **विशिष्ट उद्देश्य**

- साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. कास्कीका महिलाहरू तरकारी उत्पादनतर्फ आकर्षित हुनका कारणहरू पत्ता लगाउने ।
- यस क्षेत्रका महिलाहरूको पारीवारिक स्तरमा आएका परिवर्तन पत्ता लगाउने ।
- तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवन पद्धतिमा आएको परिवर्तन पत्ता लगाउने ।

सैद्धान्तिक व्याख्या र विश्लेषणका लागि लैङ्गिक अवधारणा र आर्थिक सिद्धान्त प्रयोग गरीएको छ साथै विभिन्न ठाउँको पूर्व अध्ययनको समिक्षा गरीएको छ । प्रस्तुत शोध कार्यमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरीएको छ । अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन गरीएको छ । उद्देश्य अनुसार गुणात्मक र संख्यात्मक तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरीनुका साथै तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार गरीनुका साथै तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार वर्णनात्मक व्याख्याका साथै विवीध तालिका र वृत्त चित्रमा प्रतिशतबाट प्रस्तुत गरीएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता अनुसुचि, अवलोकन विधी र वैयक्तिक विवरण तयार पारेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरीएको छ । उत्तरदाताहरू मध्ये जातका आधारमा ब्राह्मण/क्षेत्री, ६८.९ प्रतिशत,

भाषाका आधारमा नेपाली भाषा बोल्ने ९१.१ धर्मका आधारमा हिन्दू धर्म मान्ने ८६.७ प्रतिशत, उमेरका आधारमा २५ देखि ३५ वर्ष उमेरका ५०.० प्रतिशत र महिलाको शैक्षिक स्तरलाई हेर्दा प्रा.वि. शिक्षा लिएका २८.९ प्रतिशत महिलाको बाहुल्यता रहेको पाइयो ।

उत्पादनका लागि जमिन अति आवश्यक भएकाले जमिनको अवस्थालाई हेर्दा १ देखि ३ रोपनी जमिन हुने ४१.१ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो भने ८.९ प्रतिशत आफ्नो जमिन नभएको पाइयो जमिनमा स्वामित्वको अवस्थालाई हेर्दा पुरुषकै नाममा ४८.९ प्रतिशत जमिन रहेको पाइयो । तरकारी उत्पादन तर्फ आकर्षक हुनुमा संघसंस्थाको योगदानलाई प्रेरणाको स्रोत मान्ने महिलाको ४०.० प्रतिशतको बाहुल्यता देखियो । उत्तरदाता मध्ये ४० हजारदेखि ६० हजार वार्षिक आम्दानी २५.६ प्रतिशतले वार्षिक आम्दानी घर खर्च र बालबच्चाको पढाइमा खर्च गर्ने गरेको पाइयो ।

उत्पादन पछि आर्थिक आम्दानीले महिलाको अधिकारमा सुधार भएको देखियो । उत्तरदाता मध्ये ५७.८ प्रतिशतले खर्चको निर्णय स्वयम् महिलाले गर्ने गरेको पाइयो । कृषि कार्यमा महिला सहभागिता बढी भएको कारण ७०.० प्रतिशत महिला नै तरकारी बेच्न जाने गरेको पाइयो । आम्दानीको पैसा स्वयम् महिलाको नाममा नै बचत गर्ने ५७.८ प्रतिशतको बाहुल्यता देखियो । तरकारी उत्पादनपछि उत्तरदाता मध्ये ८०.० प्रतिशत आर्थिक प्रभाव परेको पाइयो । उत्पादनपछि महिलाको जीवन पद्धतिमा के परिवर्तन भयो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा ६६.७ प्रतिशत आर्थिक सुधार र १३.३ प्रतिशत आत्मनिर्भर रहेको पाइयो ।

तरकारी उत्पादनले आर्थिक आम्दानी बढाउन सफल भएपछि उत्पादकमा उत्साह बढेको र अन्य महिलाहरू उत्पादनतर्फ आकर्षित भएको पाइयो । आर्थिक आम्दानीले महिलाको अधिकारमा सुधार भएको देखियो । आम्दानी पछि खर्चको निर्णय गर्ने काम र बचत जम्मा महिलाको नाममा गर्ने महिलाको बाहुल्यता पाइयो । त्यसै गरी आर्थिक सुधार भएको र आत्मनिर्भर बन्न सकेका महिलाको संख्या बढी देखियो । यस अध्ययनबाट तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवन पद्धतिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । नेपालका अधिकांश जनताहरू ग्रामिण क्षेत्रमा नै बसोबास गर्दछन् । ग्रामिण क्षेत्रका जनताको मुख्य पेशा कृषि नै रहेको छ । नेपालको विकास भन्नु नै ग्रामिण क्षेत्रको विकास हो । जबसम्म ग्रामिण क्षेत्रको विकास हुँदैन तबसम्म समग्र राष्ट्रको उन्नति, प्रगति र सम्वृद्धिको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । ग्रामिण क्षेत्रको विकासका लागि, स्थानीय स्तरमा अवलम्बन गरेको परम्परागत पेशा कृषिमा आधुनिकीकरण गरी सुधार गर्नुपर्दछ । नेपालको कुल व्यापार घाटा कमगर्न प्रतिव्यक्ति आय बढाउन र ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धि गर्न सर्वप्रथम कृषिमा सुधार गर्न आवश्यकता रहेको कुरामा विज्ञहरू एकमत देखिन्छन् । नेपालको कुल जनसंख्याको ८६% जनताहरू ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् । जसमा ८२.२% जनसंख्या कृषिमा आश्रित रहेको तथ्य पत्ता लगाइएको छ (सुवेदी : २०६४) । विश्व मानचित्रमा नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । प्राकृतिक सुन्दरताले भरीपूर्ण भएपनि नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड भनेको कृषि नै हो । यहाँका ६५.६% मानिसहरू कृषि पेशामा आवद्ध छन् । कृषि उत्पादनबाट कुल ग्राहस्थ उत्पादनको ४३% हिस्सा ओगटेको छ । यसरी कृषि नै अर्थतन्त्रको मूल मेरुदण्ड मानिएको भएपनि विशिष्टीकृत एवम् व्यापारिक हिसावले कृषि कार्य भने नगन्य रूपले मात्र गरिएको छ (योजना आयोग : २००९) ।

निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिक एवम् प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणालीमा रूपान्तरण गरी दीगो कृषि विकासको माध्यमबाट जीवन स्तरमा सुधार ल्याउनु कृषि क्षेत्रको दीर्घकालिन दृष्टिकोण रहेनछ । व्यवसायिक एवम् प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणालीद्वारा उच्च एवम् दीगो आर्थिक वृद्धि हासिल गरी खाद्य सुरक्षा तथा गरिवी निवारणमा योगदान गर्न, कृषि उत्पादन तथा उत्पानदकत्व बढाउने, प्राकृतिक स्रोत, वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बन्धन एवम् सदुपयोग गर्न आवश्यक देखिन्छ (योजना आयोग : २०१०) ।

दशौं पञ्चवर्षिय योजनाले बेमौसमी तरकारी उत्पादनलाई जोड दिएको पाइन्छ । जसमा बेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्ने कृषकलाई प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने, विभिन्न तालिमहरू प्रदान गरी अझ दक्ष बनाउने जस्ता योजना अगाडि सारेको पाइन्छ । तालिम, प्रविधिको सहयताले बेमौसमी तरकारी उत्पादनको क्षेत्र बढाई अझ व्यापक र व्यवसायीकरण गर्ने रणनीति अपनाएको छ (कृषी डायरी : २०६८) ।

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाले गर्दा नेपाली महिलाहरूको सामाजिक स्थितिमा नकरात्मक प्रभाव परेको छ । महिला र पुरुषलाई जन्मनासाथ सामाजिक कार्य विभाजन गरिन्छ । महिलाहरू बच्चा जन्माउने, घरको काम, घरपरिवारका सदस्यको सेवा गर्ने जस्ता दैनिक घरका कामको भूमिकामा सीमित गरिएको छ भने पुरुषलाई परिवार र समाजको नेतृत्व दिने, संरक्षण गर्ने निर्णय दिने, पालनपोषण गर्ने जस्ता भूमिका दिई सामर्थ्यवान हुन भन्ने प्रमाणित गरिएको छ । दोहोरो दायित्व बोकेका महिलालाई परिवार समाजले नै तल्लो दर्जामा राखेको छ । हाम्रो समाजमा बालविवाह, बहुविवाह, अनमेल विवाह कायमै छन् । समाजमा रहेका यस्ता गलत सामाजिक परम्पराको प्रत्यक्ष मारमा महिला नै परका छन् । नेपाली समाजमा वृद्ध तथा विधवा महिलालाई बोक्सी जस्तो अन्धविस्वासी आरोप लगाएर यातना दिने क्रम रोकिएको छैन । यस्तो जघन्य आरोप लगाएर मानव मलमूत्र खुवाइएका घटनाहरू समेत बाहिर आएको पाइन्छ । त्यस्तै दाइजोको नाममा महिला माथि अनेक हिंसा भएको हामी पाउन सक्छौ । यसरी समयको परिवर्तनसँगै विभिन्न राष्ट्रिय नीति नियम समेत बन्ने गरेका छन् तर पनि यस्ता नीति नियमको उचित कार्यान्वयन हुन सकिरहेको छैन । यसरी आजको युगमा पनि नेपाली महिलाहरूले जन्मदेखि मृत्युसम्म सामाजिक भेदभावको सामना गरीरहनु परेको छ ।

महिलाहरू अनुत्पादक अर्थतन्त्रमा सीमित रहेको पाइन्छ । जस्तै घरधन्दा र कृषिका कामहरू महिला बर्गले गर्ने खेतीपाती, डोको नाम्लो बुन्ने जस्तो कामलाई आर्थिक गतिविधिको रूपमा गणना गर्ने चलनको विकास भैसकेको छैन । यद्यपी नेपाली अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा कृषि अर्थतन्त्रलाई लिइन्छ । कृषि कार्यको ६०% उत्पादन महिला श्रमबाट हुने गर्दछ । तर पनि उनीहरूको कामलाई आर्थिक दृष्टिकोणले अनुत्पादक मानिन्छ (महिला जागरण तथा विकास केन्द्र : २०६२) ।

नेपालको अन्तरिम संविधानले राज्यका सबै तहमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिताको सुनिश्चितता गरेको छ । तर कार्यान्वयनको स्थिति यस्तो रहेको छ । हेरौ, तुलनात्मक तथ्याङ्कहरू जनसंख्या महिला ५१.५० प्रतिशत छ भने पुरुष ४८.५० प्रतिशत साक्षरता दर महिलाको ३४ प्रतिशत छ भने पुरुष ६६ प्रतिशत, सुरक्षा अङ्ग (प्रहरी) महिला ६ प्रतिशत छ भने पुरुष ९४ प्रतिशत, सुरक्षा अङ्ग (सेना) महिला १.२० प्रतिशत छ भने पुरुष ९८.८० प्रतिशत कृषि महिलाको ६४ प्रतिशत छ भने पुरुष ३४ प्रतिशत, संवैधानिक निकाय महिलाको ५ प्रतिशत छ भने पुरुष ९५ प्रतिशत, न्यायधिस महिलाको २ प्रतिशत छ भने पुरुष ९८ प्रतिशत, चिकित्सा महिलाको ४८ प्रतिशत छ भने पुरुष ५२ प्रतिशत निजामति सेवा महिलाको १२ प्रतिशत छ भने पुरुष ८८ प्रतिशत, स्वास्थ्यमा पहुँच महिलाको ३५ प्रतिशत छ भने पुरुष ६५ प्रतिशत, मतदाता महिलाको ४९ प्रतिशत छ भने पुरुष ५१ प्रतिशत राष्ट्रिय पार्टीको सदस्य महिला ११ प्रतिशत छ भने पुरुष ८९ प्रतिशत रहेको छ (नारी मासिक : २०६८) ।

समयको गतिसँगै मानवको विकास हुँदै जाँदा महिला र पुरुषमा विभेदको क्रम थालनी भएको पाइन्छ । श्रममा पनि क्रमशः विभाजन पाइन्छ । यही समयदेखि नै पुरुषहरू आय-आर्जनका कार्यमा लाग्दछन् भन्ने महिलाहरू घरायसी कार्यमा लागेको पाइन्छ । वर्तमान समयमा आएर कानूनमा महिला र पुरुष समान छन् भनिएतापनि सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक एवम् राजनैतिक रूपमा महिला र पुरुषप्रति गरिने व्यवहारमा धेरै विभेद पाइन्छ । समयको परिवर्तन सँगै नेपालमा विभिन्न राजनीतिक परिवर्तन पनि भएका छन् तरपनि पुरुष र महिलाको बिचमा विभेद कायमै छ । एक्काइसौं शताब्दीको समयसँगै विकासमा दौडिएपनि त्यो विकासले अधिकांश महिलाको जिवनस्तर सुधार्न सकेको देखिदैन । महिलालाई पुरुष सरह बनाउनको लागि राष्ट्रिय नीति नियम बनेपनि यसको पूर्ण कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । परम्परावादी सोचका कारण ग्रामिण महिला अझै पिछडिएका छन् । महिला पुरुष सरह हुनका लागि आर्थिक प्रगति गर्नु आवश्यक देखिन्छ (गौतम : २०६९) ।

बजारमुखी अर्गानिक र बेमौसमी तरकारी खेती प्रविधि भन्ने पुस्तकमा कृषकहरूले स्वास्थ्यलाई ख्यालमा राखी तरकारी खेतीमा जैविक मलहरू प्रयोग गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कृषकलाई अर्गानिक र बेमौसमी खेतीतर्फ आकर्षित गर्ने विभिन्न तालिमहरू दिनुको

साथै चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । आज बजारमा छिटो उत्पादित तरकारीहरू प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । यसले सबैको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्दछ । कृषक आफुले उत्पादन गरेको तरकारी र फलफूललाई व्यवस्थापन गर्न सकेमा कृषकको जीवनस्तर उकास्न सकिन्छ । यस पुस्तकमा बजारमुखी तरकारी खेती, प्राङ्गारिक खेतीबाट हुने फाइदा जैविक विषादीको प्रयोग, बेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्ने तरिका, प्लाष्टिक घर बनाउने प्रविधि आदिको बारेमा उल्लेख गरिएको छ (बुढाथोकी : २०६२) ।

रासायनिक मल र विषादीको प्रयोग नगरिने कृषि प्रणालीलाई अर्गानिक कृषि भनिन्छ । उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत जुन नवीकरणीय छन् जसलाई प्रयोग गरी माटोको उर्वराशक्तिलाई बचाउनु र नवीकरण गर्नु हो । रासायनिक मल तथा विषादीको प्रयोगलाई निरुत्साहित गरी स्थानीय स्तरमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतलाई बढावा दिनु नै अर्गानिक कृषिको मुख्य लक्ष्य हो । अर्गानिक तवरबाट गरिएको उत्पादनले मानव स्वास्थ्य तथा पर्यावरणमा नकरात्मक असर नपुऱ्याउने भएकोले आजको समयमा महत्त्व बढ्दै गएको छ (शर्मा : २०१०) ।

नेपाल एक विकासोन्मुख मुलुक हो । यहाँका महिलाहरू अशिक्षा, गरिबी, बेरोजगारी, रुढीवादी सोचका कारण पछाडि परेका छन् । जसको कारण देश विकासको मूल प्रवाहमा महिलाहरू आउन सकेका छैनन् । यसको परिणाम भनेको आर्थिक आय-आर्जनमा महिलाको पहुँच कम हुनु हो । कुल जनसंख्याको आधाभन्दा बढी भाग ओगटेका महिलाहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा लैजान नसक्दा देशको विकास हुन सकेको छैन । यही कुरालाई मध्यनजर गर्दै वर्तमान समयमा महिलालाई सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा अगाडि ल्याउनका लागि सरकारी तथा गैर सरकारी तवरबाट विभिन्न कार्यक्रमहरू भएका छन् । देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड कृषि भएको कारण र अधिकांश महिला ग्रामिण क्षेत्रमा नै बसोबास गर्ने हुँदा देशको आर्थिक अवस्था सुधार गर्न कृषिमा सुधार गर्न आवश्यक देखिन्छ । वर्तमान समयमा तरकारी उत्पादनमा बढी जोड दिएको पाइन्छ । तर सोचेजति प्रगति भने हुन सकेको पाइँदैन ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल पितृसत्तात्मक सोचमा आधारित देश हो । विश्वका विकसित देशहरूमा पनि महिलाहरू पुरुषकै अधिनमा बस्न बाध्य छन् । पुरुषको निश्चित कमाईबाट घरखर्च चलाउनु

पर्ने बाध्यता रहेको छ । आय, आर्जनका लागि महिलाले घर छाडेर जाने वातावरण नेपाली समाजमा अबै रहेको पाइदैन । यदी गइहाले पनि परिवार र समाजले त्यति सहज र राम्रो मान्दैनन् । वर्तमान समयमा आएर महिला विकासका लागि विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी स्तरबाट विभिन्न कार्यक्रम ल्याइए पनि सोचजति प्रभावकारी हुन सकेको देखिदैन । हरेक क्षेत्रमा महिलालाई ३३% सहभागी बनाउने सरकारको नीति पनि रहेको छ । त्यस्तै रोजगारीको लागि केही महिला कोटा छुट्टै र खुलामा प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने व्यवस्था पनि गरेको छ । शैक्षिक क्षेत्रमा पनि विशेष किसिमका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याएको पाइन्छ । नेपालका अधिकांश महिलाहरू ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् । ग्रामिण क्षेत्रमा महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक क्षेत्रमा महिलाको पहुँच अबै किन पुगको छैन त ? भन्ने कुराको अध्ययन गर्नु नै अध्ययनको मुख्य समस्या हो । यस अनुसन्धानमा निम्न प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिने छ ।

१. तरकारी उत्पादनमा कुन कुन तत्वले प्रभाव पारेको छ त? महिलाहरू तरकारी उत्पादनतर्फ कसरी आकर्षित भए ?
२. व्यवसायिक तरकारी उत्पादनबाट महिलाको पारिवारिक स्तरमा कस्तो परिवर्तन आएको छ ?
३. तरकारी उत्पादनबाट महिलाको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य तरकारी उत्पादनले महिलाहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा पारेको प्रभावको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने । अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न हुन् ।

- साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. कास्कीका, महिलाहरू व्यवसायी तरकारी उत्पादनतर्फ आकर्षित हुनका कारणहरू पत्ता लगाउने ।
- साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. कास्कीका, महिलाहरूको पारिवारिक स्तरमा आएका परिवर्तन पत्ता लगाउने ।
- तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवन पद्धतिमा आएको परिवर्तन पत्ता लगाउने ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व

प्रस्तुत विषयको अध्ययनले कृषि प्रधान देश नेपालको सन्दर्भमा गहन भूमिका खेलेछ । नेपालको कुल जनसंख्याको ६९ प्रतिशत जनता कृषि पेसामा आवद्ध छन् । यस मध्ये अधिकांस महिलाहरू नै रहेका छन् । तसर्थ कृषकका लागि तरकारी उत्पादन एक महत्त्वपूर्ण विषय हो । यस क्षेत्रमा तरकारी उत्पादन गर्नुपूर्व र पछि महिलाको आर्थिक र सामाजिक जीवन पद्धतिमा आएको परिवर्तन बुझ्नका लागि यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुनेछ । त्यसैगरी तरकारी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित विद्यार्थी तथा कृषि अनुसन्धानकर्तालाई यस अनुसन्धानले सहयोग प्रदान गर्नेछ । वैज्ञानिक र व्यवसायिक तरकारी उत्पादनसँग सम्बन्धित विषयमा केही जानकारी लिन चाहनेहरूका लागि यो अनुसन्धान महत्त्वपूर्ण हुनेछ । भोलिका दिनमा जसले तरकारी उत्पादन गर्न चाहन्छ, उनीहरूका लागि पनि यसले सम्भावना र चुनौतिहरू दुवैप्रति सचेत रहन मद्दत गर्नेछ । जो तरकारी उत्पादक महिलाहरू छन् उनीहरू र अन्य महिलाहरूलाई यस अनुसन्धानले आफ्नो व्यवसाय अझ व्यवस्थित गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्नेछ । महिलाको बारेमा चासो राख्ने समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र अध्ययन गर्ने सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको लागि यस अध्ययन उपयोगी हुनेछ । यस अध्ययनले महिलाको सामाजिक र आर्थिक विकास कसरी अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने जानकारीका लागि सहयोगी हुनेछ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन गण्डकी अञ्चल कास्की जिल्लाको सावीक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. वडा नं. ३, ४ र ५ (हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं. २५) मा बसोबास गरी व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूमा मात्र सीमित गरिएको छ । तरकारी उत्पादन गर्ने त्यस्ता महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र पारिवारिक सम्बन्धका पक्षमा मात्र अध्ययन गरिनेछ । यसमा प्रत्येक वडाबाट व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरू मात्र छनौट गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसमा सघन गणना विधी अपनाइएको छ ।

१.६ विशेष शब्दावलीको परिभाषा

अर्गानिक	:	रासायनिक मल तथा विषादीको प्रयोग विना गरिने उत्पादन ।
आई.पि.एम	:	एकीकृत शत्रु जिव व्यवस्थापन ।
टनेल	:	वेमौसमी तरकारी तथा विरुवा उत्पादन गर्न बनाइएको प्लास्टीकको घर ।
कृषक	:	तरकारी उत्पादन तथा पशुपालनबाट जिवीकोपार्जन गर्ने व्यक्ती ।
कृषक समूह	:	तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूको समूह ।
मौसमी तरकारी	:	मौसम र प्रकृति सुहाँउदा तरकारी उत्पादन ।
वेमौसमी तरकारी	:	मौसम र प्रकृति अवस्था प्रतिकुल उत्पादन गरिने तरकारी ।
व्यवसायीक	:	अर्थ उपार्जनका लागि गरिने उत्पादनको कार्य ।

१.७ अध्ययनको सङ्गठनात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई मुख्यतया सात अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अनुसन्धानका उद्देश्य, अध्ययनको महत्त्व, अध्ययनको सीमालाई समावेश गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा लैङ्गिक अवधारणा र आर्थिक सिद्धान्त प्रयोग गर्नुका साथै अध्ययनसँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यको समीक्षा गरिएको छ । त्यसै गरी तेस्रो अध्यायमा अध्ययनको औचित्य, अनुसन्धानको ढाँचा, तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोतहरू, समग्रता र नमुना छनोट विधि, प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरू, वैधता र विश्वसनीयतालाई समेटिएको छ । यस अध्ययनको चौथो अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय, जनसंख्यिक र सामाजिक विशेषता, उत्तर दाताको जात, धर्म, भाषा, उमेर, शैक्षिक अवस्था, पारिवारिक संरचना र कृषि बाहेक अन्य पेसाको विवरणको चर्चा गरिएको छ । अध्याय पाँचमा तरकारी उत्पादनको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ भने छमा तरकारी उत्पादन पश्चात महिलाको जीवन पद्धतिमा पारेको प्रभावको चित्रण गरिएको छ । अध्याय सातमा सार, निष्कर्ष तथा सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भ, अन्तर्वार्ता अनुसूची र तस्वीरहरू राखिएको छ ।

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ अवाधारणागत पृष्ठभूमि

मानव अस्तित्वका लागि प्राचिनकालदेखि नै विभिन्न चरणहरू पार गर्दै प्रमुख रूपमा कृषि उत्पादनलाई मुख्य पेशाको रूपमा अगाडै आएको पाइन्छ । प्राचीन समयमा कृषिमा सामान्य श्रम विभाजन रहेको थियो । समयको गतिसँगै समाजका हरेक तहमा परिवर्तन हुँदै आएको छ । मानव सभ्यताको क्रममा पहिला जेजति क्रियाकलापहरू हुन्थे ती समय अनुरूप संस्कृति र संस्कारसँगसँगै परिमार्जित हुँदै हालसम्म आईपुग्दा कार्य गर्ने तौरतरिका शैली धेरै भिन्नता हुँदै आएको पाइन्छ । हिजोका सामान्य समाज अहिले जटिल समाजतिर उद्विकास भइरहेको छ । त्यस्तै कृषिमा पनि परिवर्तन व्यापक रूपमा भएका छन् । हिजो सामान्य रूपमा गरिने खेती अहिले आधुनिक र व्यवसायिक बन्दै गइरहेको छ । परम्परागत पद्धतिबाट उत्पादन गर्ने परिपाटीमा परिवर्तन आइ व्यवसायिक रूपमा कृषिलाई अगाडि आएको छ । त्यस्तै कृषि देशको अर्थतन्त्रको मुख्य मेरुदण्ड बनेको छ । कृषिको व्यवसायीकरण विना आर्थिक उन्नति असम्भव छ । आर्थिक विकासको मुख्य आधार नै कृषिको विकास हो । कृषिको विकास विना आर्थिक विकासको कुरा गर्नु निरर्थक मानिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा हेर्नुपर्दा ग्रामिण महिलाहरू पनि सजग र सबल बन्दै व्यवसायिक कृषि तर्फ आकर्षित भएका छन् । विभिन्न संघ संस्था, महिलावादी संगठन आदिको सहयोगमा महिलाहरू विकासका क्षेत्रमा व्यापक सहभागिता जनाउँदै आएका छन् । व्यवसायिक कृषिलाई मुख्य पेशा अपनाई कयौं महिलाहरू आर्थिक रूपमा सबल तथा आत्मनिर्भर बनेका छन् । यसै सन्दर्भमा कास्कीको साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स.का महिलाहरू पनि व्यवसायिक कृषितर्फ आकर्षण भएका छन् कृषिबाट आफ्नो घरव्यवहार, बालबच्चाको पढाइ तथा कही बचत समेत गर्दै आएका छन् । उन्नत मल, विउ तथा आधुनिक प्रविधिको प्रयोगबाट बढी भन्दा बढी उत्पादन गरी आर्थिक मुनाफा लिएका छन् ।

२.२. सैद्धान्तिक अवधारणा

२.२.१ आर्थिक सिद्धान्त

सामाजिक परिवर्तनका सम्बन्धमा प्रत्येक खालका परिवर्तनका कारक तत्व आर्थिक पक्ष हो । महिलाको सम्पत्तीका सम्बन्धमा पनि आर्थिक सिद्धान्तले प्रभाव पारेको हुन्छ । आर्थिक पक्षले समाजका अन्य पक्षलाई निर्धारण गर्दछ । सम्पूर्ण परिवर्तनको मूल आधार आर्थिक तत्व भएका कारण जब आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन आउँछ, तब सामाजिक एकाइ र त्यसको प्रक्रियामा पनि परिवर्तन आउँछ (रान्डल : १९९७) ।

सामाजिक परिवर्तनका सम्बन्धमा आर्थिक सिद्धान्त मार्क्सवाट प्रभावित छ, जस अनुसार सामाजिक परिवर्तनका सम्बन्धमा प्रत्येक खालका परिवर्तनहरूको कारक तत्व आर्थिक पक्षलाई मान्न सकिन्छ । सामाजिक परिवर्तनका सम्बन्धमा उत्पादनको तरिका, पद्धति र त्यसको पुनरावृत्तीकरणले आर्थिक क्रियाकलापलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । उत्पादन प्रक्रियामा यसको प्रभाव परिवार, लिङ्ग, उमेर आदिमा पदार्छ । यसको प्रभावको फलस्वरूप नै सामाजिक रूपमा धार्मिक संस्था, कानून, राजनीति आदिमा परिवर्तन आउँछ । सम्पूर्ण परिवर्तनको मूल आधार नै आर्थिक तत्व भएका कारण जब आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन आउँछ, तब सामाजिक एकाइ र त्यसको प्रक्रियामा परिवर्तन आउन सक्छ । अर्थ व्यवस्थामा आउने परिवर्तनसँगै सामाजिक जीवनमा पनि परिवर्तन आउँछ (राण्डल : १९९७) ।

२.२.२ लैङ्गिक अवधारणा

समाजका प्रत्येक व्यक्तिहरूमा तिनमा रहेका जैविकीय विशेषताका आधारमा ऊ महिला वा पुरुष हो भन्ने कुरा सार्वभौम रूपमा छुट्याउन सकिन्छ । यही आधारमा महिला र पुरुष छुट्टिनुलाई हामी लिङ्ग भन्न सक्छौ (आचार्य : २०६२) ।

प्राकृतिक लिङ्गलाई महिला र पुरुष विचमा रहने शारीरिक विशेषताका आधारमा छुट्याइन्छ । जुन निश्चित हुन्छ भने सामाजिक लिङ्ग भन्नाले समाजले महिला र पुरुषलाई दिएको भूमिकालाई जनाउँदछ । जुन समाजैपिच्छे फरक-फरक र परिवर्तनशिल हुन्छ । महिला र पुरुष विच सामाजिक लिङ्ग कुनै प्राकृतिक विभेद नभइ समाजले सिर्जना गरेको भिन्नता हो । यो सामाजिक सम्बन्धमा आधारित छ (अर्याल : २०६२) ।

लिङ्ग शब्दले महिला र पुरुषको शरीरको भौतिक भिन्नतालाई जनाउँदछ, र लैङ्गिक शब्दले मनोवैज्ञानिक सामाजिक र साँस्कृतिक भिन्नतालाई बुझाउँदछ । हरेक समाजमा महिला र पुरुषले निभाउनु पर्ने भूमिका अलग अलग हुने गर्दछ । लिङ्गको आधारमा पुरुष र महिला दुवैबाट समाजले अपेक्षा गरेका भूमिका नै लैङ्गिक हो । लैङ्गिकले महिला र पुरुषको सामाजिक साँस्कृतिक अतिरिक्त आर्थिक विशेषतालाई जनाउँदछ । जसरी लिङ्ग अन्तरगत महिला र पुरुष भनि जन्मजात निर्धारण भएर आउँदछ त्यसै गरी जेण्डर (लैङ्गिक) पनि लिङ्गका आधारमा व्यक्तिसँग जोडिएर आउने साँस्कृतिक मुल्य मान्यता भूमिका तथा विशेषताहरूको समष्टिगत रूप हो । प्रत्येक पुरुषमा स्त्रीत्व र प्रत्येक नारीभित्र पुरुषत्व हुने गर्दछ तर समाज र साँस्कृतिकले यसलाई प्रस्फुटन हुन दिदैन । केवल प्राकृतिक अंगहरू बाहेक महिला र पुरुषमा परिवर्तन गर्न नसकिने कुनै लक्षण वा विशेषता छैन (भासिन : २००३) ।

महिलावादी सिद्धान्तले महिला र पुरुषको समाजमा हुने हैसियत र स्थानबारे व्याख्या विश्लेषण गर्दछ । मानव समाज र साँस्कृतिको उत्पत्तिदेखि वर्तमान अवस्थासम्म महिला सम्बन्धमा भएका सामाजिक आर्थिक साँस्कृतिक शैक्षिक व्यवस्थालाई ऐतिहासिक दृष्टिबाट विश्लेषण गर्दछ । सामाजिक र साँस्कृतिक व्यवस्थामा महिलाको र पुरुषको स्थान र भूमिका सामाजिक साँस्कृतिक असमानताहरू पुरुषबाट महिलामाथि हुने शोषण, दमन र उत्पीडन राज्यद्वारा अवलम्बन गरिएका कानुनी व्यवस्था र प्रदान गरिएको अधिकार त्यसको सामाजिक प्रभावका बारेमा व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ । महिलावाद सामाजिक सिद्धान्त महिला र पुरुष बीचको आधारभूत असमानताहरूको सुझबुझ र महिला उपर पुरुष सत्ता र शक्तिको विश्लेषणसँग सम्बन्धित छ । नारीवादी सिद्धान्त त्यस्तो विधि हो जसले महिला र पुरुषको स्थान र भूमिकामा साँस्कृतिक रूपले स्थापित संस्थागत प्रक्रियाको अध्ययन गर्दछ । मुलत महिलावादी सिद्धान्तले महिलामाथि हुने पुरुषको प्रभुत्व भनेको कुनै विशिष्ट समाजमा सामाजिक आर्थिक, राजनैतिक व्यवस्थाबाट सृजना हुने सामाजिक तथ्य हो भन्ने कुरा उजागर गर्दछ । महिलावादी व्याख्या विधिको मुख्य आधार नै महिला र पुरुषको अवसर, महिलामाथि पुरुषको अधिपत्य, राष्ट्र र समाजमा सार्वजनिक लाभका विवरण उनीहरूका समस्या, सामाजिक भूमिका, परिवार र समाज भित्रको कार्य बोझ, स्रोत साधनको वितरणमा देखिने भिन्नता र असमानता नै रहेका देखिन्छ (पौड्याल : २०६८) ।

२.२.३ महिलावादी सिद्धान्तहरू

प्रत्येक समाजमा लैङ्गिक असमानताको कारण परिणाम र यसको मात्रा समान किसिमको हुँदैन । त्यसलाई प्रभाव पार्ने पक्षहरू जसरी सामाजिक र साँस्कृतिक पक्ष जिम्मेवार छ । त्यसैगरी अर्थ व्यवस्था पनि जिम्मेवार हुन्छ । अर्कोतिर सामाजिक व्यवस्था राजनीतिक शिक्षा जस्ता पक्षले पनि लैङ्गिक सम्बन्धमा प्रभाव पार्दछ । त्यसैले समाजको बहु-विशेषता भित्र बसेर लैङ्गिक सम्बन्धलाई खोज्नु पर्दछ (आचार्य : २०६२) । यसले महिलाको हक हित र अधिकारलाई जोड दिन्छ । यसले महिलाको दृष्टिबाट हरेक पक्षको विश्लेषण र व्याख्या गर्दछ । वास्तवमा नारीवाद महिलाहरूको पुरुष समान अवसर अधिकार र शक्तिको चाहना हो (चौलागाई : २०६१) नारीवादी सिद्धान्तहरू, वैचारिक आन्दोलनका उपज हुन जुन मार्क्सवादी विचारसँग नजिक छन् । महिलामाथि हुने सामाजिक उत्पीडन, पुरुष दमन, महिला मुक्ति आन्दोलन, राज्यको नीति नियम कानुन महिला स्वतन्त्रता जस्ता महिलाहरूको बहु आयामिक पक्षसँग सम्बन्धित विषय वस्तुहरूको व्याख्या गर्ने विश्लेषण गर्ने र अवधारणाहरूको विकास भएको छ । जसमा अहिलेसम्म मुलतः चारवटा सिद्धान्तहरू बढी प्रचलनमा छन् ।

- (क) उदारवादी महिलावाद
- (ख) मार्क्सवादी महिलावाद
- (ग) समाजवादी महिलावाद
- (घ) आमुल महिलावाद

(क) उदार महिलावाद

उदार महिलावादीहरूले महिलालाई स्वतन्त्रता उपलब्ध गराउन सकिएमा समान प्रक्रियाबाट समाजलाई मुक्ति दिलाउन सकिएमा मात्र महिला विकासको अवस्था सफल हुन सक्छ भन्ने व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ । तर यिनीहरू पितृसत्तात्मक व्यक्ति सम्बन्धका बारेमा चर्चा गरेको छैनन् । यसैगरी उदार महिलावादी महिलालाई प्रजनन अधिकारका सवालमा स्वतन्त्र अधिकार हुनुपर्नेमा जोड दिन्छन् । जवकी आफ्नो शरीरको प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा पनि पुरुषको नियन्त्रण रहनुलाई निकै नकरात्मक रूपमा लिएका हुन्छन् (Ritzer : 1996) । उदारवादी महिलाहरूले ऐतिहासिक रूपमा पुरुष सरह महिला अधिकारका लागि काम गरिरहेका छन् । नेपालमा पनि यौन स्वतन्त्रता र महिला अधिकारका लागि काम गरिरहेका

छन् । नेपालमा पनि यौन स्वतन्त्रता र महिलाको व्यक्तिगत अधिकारको माग गर्ने महिला विरुद्धका सबै खाले कानूनको खारेजी गर्न र उपयुक्त कानूनको निर्माण गर्नका लागि दवावमा कार्यहरू भइरहेका छन् । उदारवादी नारिवादीहरूले उठाएका प्रमुख मुद्दाहरू सन्तान उत्पादन र गर्भपतन सम्बन्धी अधिकार, यौन दुरुत्साहन, मताधिकार र शिक्षा समान कामका लागि समान ज्याला, सर्भसुलभ बाल हेरचाह स्वास्थ्य सेवा र सुविधा महिला विरुद्ध हुने घरेलु हिंसा हुन ।

(ख) मार्क्सवादी महिलावाद

मार्क्सवादी महिलावादको उत्पत्ति कार्लमाक्स र फ्रेडरिक उगेल्सको कृति (Origin of The family Private Property and the State 1884) लाई लिन सकिन्छ । महिला मुक्तिका लागि मार्क्सवादी महिलावादले तार्किक अवधारणाहरू अग्री सारेको छ । मार्क्सवादी महिलाहरू र पुरुष बीच सृजित जति पनि असमानता विभेद छन् जुन जैविकिय कारण र ईश्वरीय कारणले भएको नभइ समाजको आर्थिक सम्बन्धका उपज भएको बताउँदछन् । महिलाहरू पुरुष सरह सबै काम गर्न सक्छन् तर महिला र पुरुष बीच रहेका असमान शक्ति सम्बन्धका कारण श्रोतमाथि पुरुषको नियन्त्रणले व्यापकता पाउँदै गरेको र यो क्रम पूँजीवादी अर्थव्यवस्था सम्म आइपुग्दा अरु बढी व्यापक बन्दै गयो । समाजको वर्गीय चरित्र नै महिला विभेदको मुल कारक तत्व हो भन्ने निष्कर्ष मार्क्सवादी महिलावादको रहेको छ ।

मार्क्सवादी महिलावाद सिद्धान्त त्यस्तो सिद्धान्त हो जसले पूँजीवादी दासत्वबाट महिलालाई मुक्ति तथा स्वतन्त्रता दिलाउने विधि तथा मार्क्सको व्याख्यामा ध्यान केन्द्रित गर्दछ । पूँजीवादले महिलालाई भोग विलासिताका वस्तुका रूपमा रूपान्तरण गरेको छ । जुन वस्तुको रूपमा खरिद विक्री र व्यापार गरिने महिलाको अस्मिता र जीवनलाई मुक्तिको बाटो देखाउने सिद्धान्तका रूपमा स्थापित छ (पौड्याल : २०६८) ।

(ग) समाजवादी महिलावाद

समाजवादी महिलावादले लैङ्गिक दमनलाई बुझ्न सामाजिक कारक तत्वको खोजीलाई जोड दिँदै महिलाप्रतिको विभेद पुरुष र महिला स्वयंमबाटै भएको ठान्दछन् जसका पछ्याडि पितृसत्तात्मक सामाजिक ढाँचाले निकै भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । समाजवादी महिलालाई मार्क्सवादी तथा उदार महिलावादको संश्लेषणको रूपमा लिइन्छ । जसमा महिला

स्वतन्त्रताका साथै वर्गीय आधारमा लैङ्गिक विभेदका अवस्थालाई उठाएको छ । यस समाजवादी महिलावाद सम्प्रदायले समाजमा रहेको सबै प्रकारका अन्यायको खारेजीलाई जोड दिन्छ । जसमा बुर्जुक परिवारको पुन संरचना गरी घरायसी दासत्वबाट महिलाको मुक्तिलाई निकै महत्त्वका साथ उठाएको छ । यिनीहरूले सबै प्रकारका विभेदको अन्त्यका लागि राज्य नियन्त्रित राजनैतिक अर्थव्यवस्थाको आवश्यकता ठान्दछन् तर काममा व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई पनि त्यत्तिकै जोड दिएका छन् (Ritzer : 1996) । समाजवादी महिलावादीहरू महिलाको भूमिकाको व्यवस्था गर्दा लिङ्गका आधारमा रहेको श्रम विभाजनको अवस्थाको विश्लेषण साथै सामाजिकरण तथा पुर्नत्पादन भूमिका र अवस्थाका बारेमा पनि विश्लेषण गर्ने धारणा राख्छन् । प्रत्येक समाजमा रहेको यौन व्यवहारमा महिला के कसरी किन प्रभावित छन् भन्ने व्याख्या र बुझाइ पनि महत्त्व हुने हुँदा महिलाहरू जो पुरुषबाट बढी सताइन्छन् । त्यसमा यौन व्यवहार र पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । जसलाई अध्ययनमा जोड दिनुपर्छ । महिला असमान ज्याला दिइएको छ बढी समयकाम गर्दछन् कमसल र कम उत्पादनशिल कार्यमा उनीहरू संलग्न छन् जुन व्याख्या समुदाय सापेक्ष गरिनु आवश्यक छ (Ritzer : 1996) ।

समाजवादी महिलावादी व्याख्यामा समाजको यथार्थतामा बसेर लैङ्गिक भूमिका र अवस्थाका बारेमा प्रकाश पार्न खोजिएको छ । सम्पूर्ण सामाजिक व्यवस्थाभित्रको यथार्थ जटिलताभित्र बसेर मात्र लैङ्गिक विश्लेषण गर्न सकेमा महिलाको यावत पक्षका बारेमा वास्तविक बुझाइ हुन सक्छ, भन्ने मान्यता रहेको छ ।

(घ) आमूल महिलावाद

आमूल महिलावाद समाजका प्रत्येक तहका महिलामा देखिएको छ । त्यसैले सामाजिक साँस्कृतिक तथा आर्थिक सन्दर्भमा महिलाको विश्वव्यापी अवमुल्याङ्कनलाई निर्मूल पार्न महिलाको सामाजिक मुल्यको खोजी गर्नुपर्ने तथ्यमा जोड दिन्छ । यो आमूल महिलावाद १९६० को दशको अन्त्यतिरबाट बढी प्रभावशाली बन्यो । यसले समाजको प्रत्येक जात, वर्ण, संरचना संस्थामा दमन, विभेद र असमानता रहेपनि लैङ्गिक विभेदको जटिलतालाई जोड दिन्छ । यस्ता लैङ्गिक विभेदको महत्त्वपूर्ण कारक तत्व भने पितृसत्ता अन्तरगतको सामाजिक सम्बन्ध हो भन्ने बुझाइ आमूल महिलावादहरूको रहेको छ । यिनीहरूका अनुसार महिला विभेद र दमनको प्रारम्भिक थलो परिवार हो । जहाँ प्रकृतिक लिङ्गका आधारमा

क्रम विभाजन र यसै अनुरूपका सामाजिकीकरण तथा भूमिका हस्तान्तरण हुने गर्दछ (आचार्य : २०६२) ।

२.२.४ सामाजिक लिङ्ग विकासमा मुद्दाका रूपमा

विश्वमा विकास भएका विभिन्न समयका विभिन्न प्रकृतिका महिला आन्दोलनहरूले महिलाको भूमिका र अवस्थाका विभिन्न पक्षबारे व्याख्या र विश्लेषण गर्दै समग्रमा महिला पिछडिएका तथा असमानताको अवस्थामा रहन पुगेका निष्कर्ष निकालेका सन्दर्भमा र विकासका लागि अगाडि बढाइएका विभिन्न रणनीतिका परिणाम स्वरूप पनि आशातित् सफलता हासिल गर्न नसकिएको सन्दर्भमा सामाजिक लिङ्गलाई विकासको मुद्दाको रूपमा लिइएको छ । समाजमा रहेका विभेदयुक्त सामाजिक भूमिकाका कारण महिलाहरूको अवमुल्यन गरिएको र विकास प्रक्रियामा उनीहरू सामेल हुन नसकेकोले यस्ता अगाडि सरिएका विकासका रणनीति तथा कार्यक्रम सफल हुन नसकि विश्वमा विकास प्रक्रियाको लामो अभ्यास पछि पनि तिनले सफलता देखाउन नसकेको, धनी र गरिब देशहरू बीच विभेद बढेको, महिलाको अवस्थामा परिवर्तन आउन नसकेको तथा समग्र विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्न नसकिएका बास्तविकतालाई स्विकारीएको छ । सन् १९५० पछि अगाडि सारिएको आधुनिकीकरणको सिद्धान्त अनुसार पुनः निर्माण औद्योगिक विकास तथा प्रविधि सहयोगका महत्त्वलाई जोड दिएको पाइन्छ (आचार्य : २०६२) ।

विकास महिला अवधारणा (वीड)

विकासको प्रक्रियामा महिलाको समान सहभागिता बढाउन सकेको खण्डमा लैङ्गिक असमानता स्वतः समाप्त भएर जान्छ भन्ने मान्यताको विकास १९७० अर्गी अमेरिकी उदारवादी महिलावादले अधि सरेको अवधारणा हो । विकासको मुल प्रवाहबाट महिला वञ्चित भएको, महिला हक र अधिकार कुण्ठित भएका तथा महिला स्वतन्त्रता यावत सवालमा बाधा उत्पन्न गराइएको जस्ता पक्षलाई बढि महत्त्व दिइ कानुनी तथा प्रशासनिक कार्यमा सुधारको सन्दर्भलाई बढी जोड दिएको पाइन्छ । अर्कातिर सन् १९५० पछि अर्गी सारिएको विकासको कार्यक्रमहरूले महिलाहरू प्रति सकरात्मक प्रभाव पार्न नसकि भन कार्यबोझ थपिएको तथ्यमाथि खोजी गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्यायो । परिणाम स्वरूप विकासको आयोजना तथा परियोजना हरूमा महिला केन्द्रित दृष्टिको विकास र रणनीतिको विकासमा यस अवधारणाले जोड दिएको पाइन्छ ।

महिला र विकास अवधारणा (वाड)

महिला र विकास अवधारणामा महिला अवधारणा भन्दा बढी परिस्कृत अवधारणा हो यस अवधारणाको प्रतिपादन सन् १९७७ को उत्तरार्धमा भएको थियो । विकासको प्रत्येक तह र प्रक्रियामा पुरुष र महिलाको पनि समान सहभागिताको अभिवृद्धि गर्न सके लैङ्गिक विभेद हट्ने तथ्यमाथि जोड दिइयो । महिला दशकको घोषणासँगै विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू पनि विकास भए जसमा महिलालाई समान अवसर पहुँच सहभागिता तथा समानता दिलाउने तर्फ ठोस कार्यक्रमको तर्जुमा गर्न जोड दिइयो ।

जेण्डर र विकास अवधारणा (ग्याड)

विड र वाड अवधारणाले महिलाको अवस्थालाई सुधार र वास्तविक विकास गर्न सकेनन् विकास प्रक्रियामा महिलालाई समेटेर तथा महिला र विकास प्रक्रियाबीचको सम्बन्धलाई व्यवस्थित गरेर मात्र साँचो अर्थमा महिलाको विकास हुन नसक्ने र महिलाको विकासमा पुरुषलाई पनि सहभागी गराउनु पर्ने कुरामा विशेष जोड दिँदै सन् १९८० को दशक पछाडि जेण्डर र विकास अवधारणाको विकास भयो । यस अवधारणाले महिला र पुरुष दुवैको निर्णय प्रक्रियालाई आत्मसाथ गर्दै दिगो र समतामुलक विकासमा जोड दिइन्छ (अर्याल : २०६२) । सम्बन्धलाई व्यवस्थित गरेर मात्रै साँचो अर्थमा महिलाको विकास हुन नसक्ने र महिलाको विकासमा पुरुषलाई पनि सहभागी गराउनु पर्ने कुरामा विशेष जोड दिँदै सन् १९८० को दशक पछाडि जेण्डर र विकास अवधारणाको विकास भयो । यस अवधारणाले महिला र पुरुष दुवैको निर्णय प्रक्रियालाई आत्मसाथ दिँदै दिगो र समतामुलक विकासमा जोड दिइन्छ (अर्याल : २०६२) ।

२.२.५ समाजका विभिन्न पक्षमा महिलाको स्तर

(क) महिलाको सामाजिक र साँस्कृतिक स्तर

परम्परागत मुल्य मान्यता र संस्कारको आधारमा महिलाहरू शिष्ट, सभ्य, नम्र मिजासका र धार्मिक स्वभावका पाइन्छन् । विभिन्न किसिमका विशेषताहरू परिवारमा भएका हुँदा छोरी बुहारीको भूमिका फरक फरक हुने गर्दछ । बुहारीको भूमिका अनुसार चुलो चौको, दैलो, गोवर, घाँस, दाउरा ढिकी जातो, मेलापात, निमेक (ज्याला) को काममा जाने गर्दछन् । घरमा फुर्सद हुँदा सुकुल, गुन्द्री, चकटी, स्विटर बुन्ने र कपडा सिलाउने काममा अति नै व्यस्त रहन्छन् । त्यस्तै गरी घरमा सासु-ससुरा, नन्द-अमाजु, देवर-जेठाजु र श्रीमान्प्रति

आज्ञा पालन गर्नु महिलाहरूको मुख्य काम मानिन्छ। कतै कसैसँग कुराकानी र हाँसो ठट्टा गरेमा पनि शंका गर्ने चलन रहेको छ। प्राकृतिक कुरा जस्तै महिलाहरू महिनावारी हुँदा र सुत्केरी हुँदा अशुद्ध मानि छुनै नहुने चलन पनि रहेको छ (Benett : 1977) ।

(ख) आर्थिक स्तर

नेपाली महिलाको आर्थिक स्तर ज्यादै निम्न स्तरको छ। उनीहरूले अधिकांश समय घरायसी काम, इन्धन सङ्कलन, पानी पँधेरो आदिमा बिताउँछन् जहाँ ज्याला नै हुँदैन। यसकारण नेपाली समाजले काम नै मान्दैन। नेपाली महिलाको आर्थिक मुल्याङ्कन हुने काममा १४.०४ प्रतिशत र नहुने काममा ८०.९१ प्रतिशत गरी जम्मा ६६.०८ प्रतिशत संलग्नता

छ। पुरुषको आर्थिक मुल्याङ्कन हुने काममा ८२.९६ प्रतिशत र नहुने काममा १९.०९ प्रतिशत गरी जम्मा ३३.९२ प्रतिशत संलग्नता छ। महिलाले प्रतिहप्ता आर्थिक कार्यमा २७.१० प्रतिशत र अनार्थिक कार्यमा १७.४० प्रतिशत औसत घण्टा काम गर्छन् पुरुषले आर्थिक कार्यमा ३०.२ प्रतिशत र अनार्थिक कार्यमा ३.५० प्रतिशत रहेको छ। दुवैकामको प्रतिशत हेर्दा महिलाको कुल ६९.२० प्रतिशत घण्टा काम गर्दछन् भने पुरुषले प्रतिशत घण्टा काम गर्छन् (Shtrii Shakti : 2001)।

भारतकी प्रसिद्ध नारीवादी अर्थशास्त्री विना अग्रवालले ग्रामीण महिलाको घरभित्रको व्यवस्थापन क्षमता उनीहरूको व्यक्तिगत स्वामित्व र सम्पत्ति माथिको नियन्त्रण (खासगरी खेती योग्य जमिनमा) रोजगारी अन्य आर्थिक उपार्जनका क्षेत्रमा पहुँच, सामुदायिक स्रोतमाथि पहुँच, परम्परागत बाह्य सामाजिक संस्थाको समर्थनमा पहुँच तथा सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाबाट प्राप्त हुने सहयोग आदिमा भर पर्ने उल्लेख गरेकी छन् (Agrawal : 1998)।

(ग) शैक्षिक स्तर

नेपाल एउटा पितृसत्तात्मक प्रणाली भएको देश हो। त्यसैले छोरा जन्मनु खुसीको कुरा हुने हुनाले उसले वंश परम्परालाई निरन्तरता दिन शैक्षिक तवरले पनि योग्य बनाउन सानैदेखि महङ्गा र राम्रा बोर्डिङ स्कूलमा पढाउने गरिन्छ, भने छोरी अर्काको घर पठाउने जात भनि सानैदेखि घरायसी काममा लगाउने गरिन्छ। जसले गर्दा पुरुषको तुलनामा महिलाको शैक्षिक अवस्था कमजोर छ। नेपालको साक्षरता दर वि.सं. २०५८ का अनुसार पुरुषको

६५.६ प्रतिशत र महिलाको ४२.८ प्रतिशत रहेको छ । सामाजिक जीवनको हरेक क्षेत्रमा लिङ्गमा आधारित श्रम विभाजनको अन्त्य हुनु पर्दछ । यसो भएमा मात्रै महिला र पुरुषलाई जेण्डरको रूपमा नभएर जनताको रूपमा हेर्नेपरम्पराको थालनी हुनेछ । समाजमा साँस्कृतिक रूपले परिभाषित लैङ्गिक भूमिकाहरूबाट मुक्त भएर आफुले चाहे अनुसारको व्यक्तित्व विकास गर्ने वातावरणको सिर्जना हुनुपर्दछ (पौडेल : २०५८) ।

२.३ पूर्व अध्ययनको समिक्षा

देशको आधा जनशक्तिको रूपमा रहेका महिलाहरू देश विकासमा सक्दो सम्लग्न रहेपनि अशिक्षा, अस्वस्थ, गरिबि एवम् रुढीवादी व्यवहारका कारण सम्पत्ति आय, रोजगार आर्थिक एवम् अन्य स्रोतको पहुँचबाट टाढा छन् । जवसम्म महिला र पुरुष वर्ग संगसंगै पूर्ण रूपमा राष्ट्र निर्माण कार्यमा सम्लग्न हुँदैनन् तवसम्म देशको आर्थिक स्थितिमा सुधार आउन सक्दैन (नवौँ रा.यो.आ. : २०५४) । नेपालका अधिकांश जनताहरू गरिब छन् ती मध्य गरिब महिलाहरू नै बढी छन् । एक दशक लामो देशको आन्तरिक द्वन्दका कारण धेरै ग्रामिण महिलाहरू विस्थापित हुन पुगेका छन् । विस्थापित महिलाको थप संख्याले गर्दा देशको जनसंख्याको एउटा ठूलो वर्ग महिलाहरू अति गरिबीको चपेटामुनि बाँच्न बाध्य छन् । गरिब महिलाहरूको बाहुल्य रहेको आजको स्थितिमा सहकारी कार्यक्रमको विकास तथा विस्तार गरी उनीहरूलाई त्यसमा सहभागी तुल्याए । सहकारी व्यवसायको माध्यमबाट उनीहरूलाई त्यसमा सहभागी तुल्याई सहकारी व्यवसायको माध्यमबाट उनीहरूलाई सशक्त बनाउन अति आवश्यक भएको छ । विश्वका करौडौँ मानिसलाई रोजगार दिन र प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाबाट आफ्नो विकास आफैले गर्ने मौका प्रदान गर्न सहकारी अभियान सफल भएको छ (थापा : २०६२) ।

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) का अनुसार राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरी कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्नेछ । देशमा उपलब्ध आर्थिक साधन र स्रोतलाई सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रित हुन नदिई सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धिको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई कुनै पनि जाति, लिङ्ग, वर्ण वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गरी आर्थिक असमानता हटाउँदै स्वदेशी निजी एवम् सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई

स्वतन्त्र, आत्मनिर्भर एवम् उन्नतिशील गराउनु राज्यको मूलभूत आर्थिक उद्देश्य हुनेछ (नेपालको अन्तरिम संविधान : २०६४) ।

नेपालको तरकारी उत्पादनमा महिलाहरूको निर्णय गर्ने अधिकार र परिस्थिति एकैनासको छैन । यसमा भौगोलिक क्षेत्र, पारिवारिक, आर्थिक अवस्था, तरकारीका प्रकार र परिवारमा महिलाको अवस्था लगायतका कुराले विशेष प्रभाव पारेको पाइन्छ । सन् १९८१ को सेडाको प्रतिवेदन अनुसार कुन जातको बाली कहाँ लगाउने, कति र कुन प्रकारको रासायनिक मल कुन बालीमा राख्ने भन्ने विषयमा ४३ प्रतिशत निर्णय महिला कृषकहरूले गर्ने उल्लेख गरिएको छ (अधिकारी र अन्य : १९९६) ।

नेपालको कुल जनसंख्याको करीव ८५ प्रतिशत जनता कृषिमा आधारित छन् । कृषि उत्पादन तथा प्रयोजनमा महिलाको मुख्य भूमिका रहे पनि महिलाको सामाजिक आर्थिक स्तरको स्थिति कमजोर छ । घरपरिवारदेखि लिएर राज्यले निर्णय प्रक्रिया र शक्ति संरचनाको कुरामा पनि महिलाको सहभागिता न्यून छ । शैक्षिक तथ्याङ्क हेर्दा पुरुष साक्षरता, ६५ प्रतिशत छ भने महिलाहरूको ३५ प्रतिशत छ । त्यस्तै राजनीतिमा पुरुष ९५ प्रतिशत छन् भने महिला ५ प्रतिशत छ । भूमिमा पुरुषको स्वामित्व ९० प्रतिशत छ भने महिलाको १० प्रतिशत रहेको छ । जबसम्म महिलाहरू आर्थिक र सामाजिक रूपले आत्मनिर्भर हुँदैनन् तबसम्म उनीहरूमा आत्मबल नेतृत्व तथा निर्णय लिने र दिने क्षमता विकास हुँदैन (थापा : २०६२) ।

देशको भौगोलिक परिवेशले उपलब्ध गराएको अवसर र कृषकहरूको अनुभव तथा आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको सदुपयोगबाट दीर्घ आर्थिक वृद्धि तथा खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सकिने सम्भावना विद्यमान रहेको छ । कृषि भूमिको अनुपयुक्त प्रयोग एवम् विभिन्न प्रकारहरूका कारण उर्वरा कृषि भूमिको ह्रास हुँदै जानु, कृषिमा श्रम र सीप हुनेहरूमा कृषि भूमिको पहुँच नपुग्नु र पहुँच पुग्नेहरूले पनि आधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोग गरी पर्याप्त मात्रामा व्यावसायिक रूपमा उपयोग गर्न नसक्नु र गैर कृषि क्षेत्रको विकासको आधारको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रको विकासका पूर्वाधार (सिंचाई, सडक, विजुली, संचार, उद्योग र बजार व्यवसाय तथा उन्नत प्रविधिहरू) मा पर्याप्त लगानी आकृष्ट हुन नसक्नु कृषि क्षेत्रको विकासको मुल समस्याका रूपमा रहेका छन् । कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि ल्याइएका कृषि विकासको नीतिगत रूपरेखा २०४८ तथा दीर्घकालीन कृषि योजनाले यस

क्षेत्रको विकासलाई केही हदसम्म दिशाबोध गराएको छ । तथापि आर्थिक उदारीकरण, विश्व व्यापार संगठन तथा क्षेत्रीय संगठनहरूमा नेपालको विद्यमान प्रतिबद्धता, नेपालको लागि दीर्घकालीन कृषि योजनाका मूलभूत पक्षलाई कायम राखी नयाँ राष्ट्रिय कृषि नीति तर्जुमा गरी लागू गर्न आवश्यक देखिएकोले नेपाल सरकारले राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ जारी गरेको छ (कृषि डायरी : २०६८) ।

युनिसेफका लागि महिला विकास केन्द्रले गरेको साना विकास कार्यक्रमअन्तर्गत 'महिला विकास कार्यक्रम एक मूल्याङ्कन' अध्ययनमा साना किसान विकासमा संलग्न महिलाहरूको आय वृद्धि भई घरपरिवारमा निर्णय गर्ने अधिकार बढी पाएका तालिमहरू पाएर काम गर्न सक्षम भएकाले आफ्नो छिमेकी र घरपरिवारबाट समेत आदर सम्मान प्राप्त भएको उल्लेख छ । त्यस्तै महिला साना किसानहरूमा आफू आत्मनिर्भर हुने आत्मविश्वास बढेको पाइएको र सामूहिक बचत कार्यक्रमले उनीहरूको बचत गर्ने बानी बसाल्न र विभिन्न कार्य गर्ने योगदान पुऱ्याउन सकेको कुरा व्याख्या गरिएको छ । सो कार्यक्रमअन्तर्गत महिलाहरूको आय वृद्धि गर्नेखालका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कृषि विकास बैकले ऋण उपलब्ध गराई मुख्य भूमिका खेलेको छ । साना विकास कार्यक्रमअन्तर्गत सञ्चालित ऋण असुली कार्यक्रममा महिला सदस्यहरू पुरुष सदस्यहरू भन्दा बढी मात्रामा ऋण तिर्न सचेत भएको पाइएको छ । यस कार्यक्रमबाट महिलाहरू बढी लाभान्वित भएका पनि पाइएको छ (बराल : २०६४) ।

डडेल्धुरा र डोटी जिल्लाका महिलाहरूले आय आर्जनका लागि तरकारी खेती गरेका छन् उनीहरू १० वर्षका ग्रामिण महिलाहरू भन्दा केही फरक देखिन्छन् । अधिकांसका सफा लुगा, गोडामा चप्पल गलामा नौगेडी हसिला अनुहार एवम् प्रफुल्ल थिए । उनीहरूले समुहमा आवद्ध भइ तरकारी खेतीबाट वार्षिक रु. ५५,०००/- सम्म आमदानी गरेका छन् । आमदानीलाई पुरुषहरूले मनोमानी रूपमा खर्च गरेपनि समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक सोच पिपलको जरा भै गडिए पनि हामिले हरेस खानु हुँदैनन् निराश भएर पाइला रोक्नु भनेको त अपाङ्ग भएर बाँच्नु जस्तै हो भन्दै उनीहरूले आफ्नो स्थितिमा आफैले सुधार ल्याउने हिम्मत सुनाए । उनीहरूका अनुसार तरकारी खेतीबाट हामीलाई धेरै राम्रो भएको छ परिवारले सागसब्जी खान पाएका छन् बाँकी बेचेर पैशा आएको छ । उनीहरूको आफ्नै सहकारी छ सहकारीमा मासिक रु. १५ बचत गरेका छौं समुहका सदस्यहरूलाई ठूलो

काम गर्न पैसाको खाँचो परेमा कम व्याजदरमा ऋण भिक्न पाइन्छ । भागेश्वरी समुहकी अध्यक्ष मनु सार्कीले तरकारी खेतीबाट वार्षिक रु.५५००००- आम्दानी गरेको बताइन यही आम्दानीबाट उनले डडेलधुरामा पक्कि घर बनाएकी छिन् । यिनको जस्तो स्थिति आफ्नो बनाउन यहाँका महिलाहरू उत्साहित छन् । यिनको समुहका महिलाहरूले आफ्नो सहकारीमा रु. ६५००००- हजारसम्म बचत गरिसकेका छन् । समुहले आफ्नो श्रम र आम्दानीबाट टोलमा खानेपानीको धारा बनाएका छन् । मनु सार्कीको अनुभवमा नारीलाई आर्थिक रूपले सक्षम बनाउन सके आधारभुत आवश्यकताको परिपूर्तिमा उनीहरू अग्रसर हुन्छन् । यसले महिलाहरूमा स्वतः अगाडि बढ्ने हिम्मत पनि बढाउँछ । यसरी सामान्यतया व्यवसायिक सिप र मौका उपलब्ध गराउँदा पनि महिलाको स्थितिमा सुधार आउन सक्दो रहेछ (शर्मा : २०६४) ।

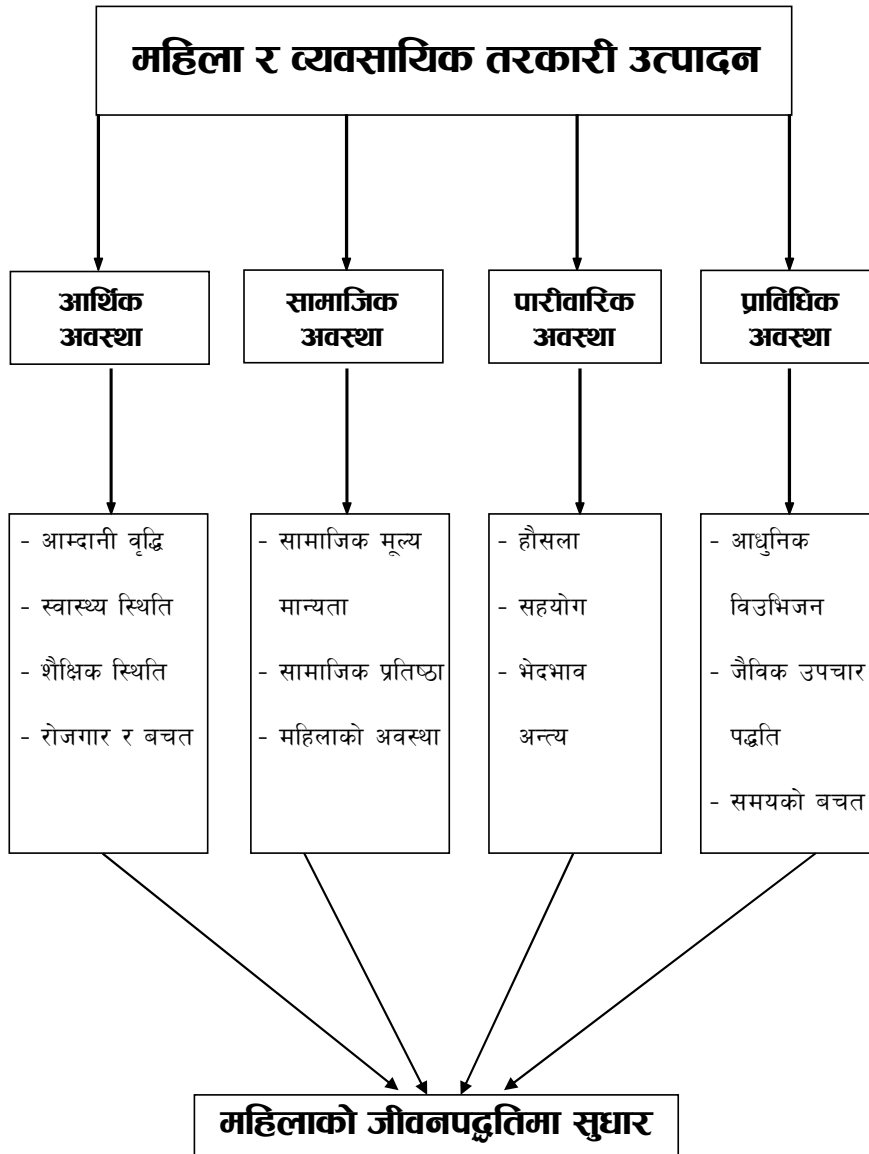
पोखरामा हेम्जा गाउँका विष्णु पौडेल, लेखमाया पौडेलले गाउँको गौरीशंकर मा.वि.को १५ रोपनी जग्गा भाडामा लिइ कृषिमा आधुनिकीकरण गर्नुका साथसाथै बहुआयामिक कृषिजन्य विकास गरेका छन् । फर्ममा तरकारीहरू मात्र उत्पादन नगरी १५ वटा दुहुना गाइ र छ हजार जति कुखुरा पालेका छन् । उनीहरूले विकासे घास पनि उमारेका छन् । उनीहरूको लगनशिलता देखेर धेरै गाउले परेका छन् (शाक्य : २०६५) ।

राजेन्द्र अधिकारीले २००६ सालमा तयार गरि पेस गरेको व्यवसायिक तरकारी खेतीमा महिला विषयमा शोधपत्र तयार पारेका छन् । उनले हेम्जा गा.वि.स. को वडा नं.४ मा गरिएको यस अध्ययनबाट निम्न निष्कर्ष निकालेका छन् । तरकारी उत्पादन कार्यमा पुरुषभन्दा महिला बढी सम्लग्न रहेको, तरकारी उत्पादन तथा विक्री वितरणबाट उनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार आएको, तरकारी उत्पादन कार्य गर्नु अघि थोरै पैसाका लागि पुरुषसँग हात थप्नु पर्ने महिलाहरू वर्तमान समयमा आत्मनिर्भर हुनुका साथै उनीहरूको आर्थिक स्थिति, स्वास्थ्य स्थिति आदिमा सुधार आएको देखाएका छन् (अधिकारी : २००६) ।

पूर्व अध्ययनहरूको समष्टिगत अध्ययन गर्दा प्रायः सबैजसो अध्ययनमा आर्थिक अवस्था र यसमा पारेको प्रभावको मात्र अध्ययन गरिएको पाइयो । व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरू पारिवारिक अवस्था वा स्तर कस्तो छ भनी यस अध्ययनमा केलाइएको छ । कृषक महिलाहरू पारम्पारिक पेसालाई परिमार्जन गरी व्यवसायिक रूपमा लागेपछि परिवारमा हाल उनीहरूको स्तर कस्तो छ भन्ने यथार्थ रूपमा खोज्ने प्रयास गरिएको छ । यो अध्ययनले मुख्य रूपमा व्यवसायिक तरकारी उत्पादनले महिलाको सामाजिक, आर्थिक,

तथा पारिवारिक स्तरमा आएको परिवर्तनको उजागर गरेको छ । पारम्परिक रूपबाट खेती गर्दाका अवस्था र आधुनिक व्यवसायिक रूपबाट खेतीगर्दा उनीहरूको परिवारमा आएको सकारात्मक परिवर्तन, समाजमा उनीहरूको भूमिका सम्बन्धी केन्द्रित रहेको छ ।

२.४ अवधारणात्मक खाका

तरकारी उत्पादनमा आधुनिक मल, विउ विजन, आधुनिक उपकरण तथा तरकारी उत्पादनमा लाग्ने रोग किरा अनी रोकथाममा उपायहरूको प्रयोगले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ जसको कारण उत्पादनमा वृद्धि हुन जान्छ । तरकारी उत्पादनमा भएको वृद्धिले महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक तथा पारिवारीक अवस्थामा प्रभाव पारेको हुन्छ । यसको कारणले महिलाको आम्दानीमा वृद्धि, स्वास्थ्य, शिक्षा, सामाजिक मूल्य मान्यता, महिलाको अवस्था, सामाजिक प्रतिष्ठा, परिवारमा हौसला, सहयोग, भेदभाव अन्त्य आदिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ । यस्ता सकारात्मक प्रभावले महिलाको जीवनपद्धतिमा सुधार आएको पाइन्छ । तरकारी उत्पादनमा वृद्धि, हुँदा महिलाको आर्थिक अवस्थामा वृद्धि भएको हुन्छ । आर्थिक अवस्थाको सुधारले जीवनका हरेक पक्षमा सुधार गर्ने देखिन्छ । महिलाहरू आर्थिक सुधारसँगै सामाजिक कार्यमा पनि लागेका छन् । महिलाहरू कुनै न कुनै समूहमा आवद्ध भएका छन् । उनीहरू सामूहिक रूपमा पनि सामाजिक कार्यमा छलफल गर्ने गर्दछन् । महिलाहरू विभिन्न समयमा तालिम, गोष्ठी, भ्रमणमा जाने हुँदा उनीहरूको चेतनामा विकास भएको पाइन्छ । मानिसको हरेक पक्षमा परिवर्तन ल्याउने माध्ययम भनेको आर्थिक पक्ष हो । तरकारी उत्पादनले आर्थिक पक्षमा सुधार गरेको पाइन्छ । आर्थिक पक्षमा आएको सुधारले सामाजिक लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा सुधार देखिन्छ वा देखिएको छ । उनीहरू तरकारी उत्पादनबाट आएको आम्दानी आफ्नो खर्च चलाएर समूह र सहकारीमा बचत गरेका छन् । यसले गर्दा महिलाको जीवनस्तरमा नै परिवर्तन आएको पाइन्छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य

कास्की जिल्लाका विभिन्न गा.वि.स.को भौगोलिक दृष्टिले कृषि उत्पादनको लागि उपयोगी रहेको पाइन्छ। साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स.मा पनि तरकारी उत्पादनको लागि भौगोलिक बनावट उपयुक्त रहेको मानिन्छ। यस क्षेत्रका महिलाहरू व्यक्तिगत र व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादनमा लागेको देखिन्छ। महिलाहरूको समूहगत रूपमा पनि तरकारी उत्पादनमा लागेका छन्। वर्तमान समयसम्म पनि यस क्षेत्रमा महिलाहरूले गरेको आँट तथा साहसको अध्ययन भएको देखिदैन। त्यसैले अध्ययनमा यस क्षेत्रलाई छनौट गरिएको छ। देशको कमजोर आर्थिक अवस्था र बढ्दो जनसंख्यासँगै देखा परेको आर्थिक अभावको अवस्थालाई सहयोग पुऱ्याउने कृषिमा पनि तरकारी उत्पादनको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनले ग्रामिण समाजमा कृषि क्षेत्रले महिलाको आर्थिक, सामाजिक तथा पारिवारिक अवस्थामा कस्तो भूमिका खेलेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरेको छ।

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा

प्रस्तुत अनुसन्धानमा तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवनपद्धतिमा परेको प्रभाव वारे अध्ययन गरिने हुँदा यस अनुसन्धानमा लैङ्गिक अवधारणा प्रयोग गरिएको छ। तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवन पद्धतिमा के-कस्तो प्रभाव पारेको छ र के-कस्ता परिवर्तन ल्याएको छ भन्ने वारेमा अध्ययन गरिएकोले यस अनुसन्धानमा वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ। यसमा तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवनका विभिन्न पक्षमा प्रभाव पार्ने तत्वको पहिचान गरिएको छ।

३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय खालका स्रोतहरू प्रयोग गरी सूचना सङ्कलन गरिनेछ। प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत स्थलगत अध्ययन, अवलोकन र सर्वेक्षण पर्दछन् भने द्वितीय स्रोत अन्तर्गत अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना, जर्नल, पुस्तक तथा अन्य सम्बन्धित साहित्यको सहयोग लिइएको छ।

३.४ समग्र र नमूना छनोट विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमा अध्ययनको क्षेत्र कास्की जिल्लाको साविक पुम्दीभुम्दी गा.वि.स.को वडा नं. ३, ४ र ५ (हाल पो.उ.म.ना.प. वडा नं.२५) मा तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूमात्र छनोट गरिएको छ। ३, ४ र ५ वडाको जम्मा जनसंख्या २५२८ रहेको छ। जसमा महिला १३६१ र पुरुष ११६७ रहेका छन्। साविक ३, ४ र ५ वडामा घरधुरी संख्या ६३० रहेको छ। साविकका वडाहरूमा कुल घरधुरी संख्या ६३० रहेपनि व्यवसायिक कृषिमा लागेका ९० जना महिलाहरू मात्र छनोट गरिएको छ। व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूलाई मात्र लिइएको छ। साविक वडा नं. ३, ४ र ५ बाट क्रमशः ३५, २५, र ३० जना महिला अध्ययनमा लिइएको छ। तरकारी उत्पादनमा लागेका सबै ९० जना महिलाहरूलाई अध्ययनमा राखिएको छ। जुन सघन गणना विधी प्रयोग गरिएको छ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्दा विभिन्न तथ्याङ्क सङ्कलन विधिहरू अवलम्बन गरिएको छ। प्राथमिक र द्वितीय खालका स्रोतलाई आधार मानिएको छ। प्राथमिक स्रोत अर्न्तगत अर्न्तवार्ता अनुसूची, अवलोकन र बैयक्तिक अध्ययनबाट सूचना सङ्कलन गरिएको छ।

क. अन्तवार्ता प्रश्नावली

अन्तवार्ता अनुसूची प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनको एक विधी हो। प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि उद्देश्य अनुरूप आवश्यक प्रश्नहरूको संरचना तयार गरी अनुसन्धानकर्ता स्वयम्ले तथ्याङ्क लिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा बहुछनोट प्रश्नहरू र खुला प्रश्नहरू प्रयोग गरिएको छ। यसबाट तरकारी उत्पादनले महिलाको सामाजिक, आर्थिक र पारिवारीक अवस्थामा पारेको प्रभावका बारेमा जानकारी लिएको छ।

ख. अवलोकन विधि

अवलोकन तथ्याङ्क सङ्कलनको एक महत्त्वपूर्ण विधि हो। यस विधिद्वारा अध्ययन गर्दा महिलाहरू तरकारी उत्पादनमा लाग्ने समयमा उनीहरूको क्रियाकलाप अवलोकन गरिएको छ। तरकारी रोप्ने, बाली बजार पुऱ्याउने जस्तो काम अवलोकन गरिएको छ।

ग. वैयक्तिक अध्ययन

अध्ययनका लागि लिइएका महिलाहरूबाट पनि सफल र बढि सक्रिय महिला छनोट गरी वैयक्तिक विवरण तयार गरिएको छ । यस अध्ययनमा दुई जना सफल महिलाको वैयक्तिक विवरण तयार गरिएको छ ।

३.६ वैद्यता र विश्वसनियता

अनुसन्धानको वैद्यता शोध निर्देशक, सम्बन्धित व्यक्ति र यस विषयमा जानकार व्यक्तिहरूसँगको छलफल गरेर कायम गरिएको छ । तथ्याङ्कको उद्देश्यलाई कायम राख्न विभिन्न स्रोतबाट जम्मा गरिएको तथ्याङ्कसँग तुलना गरेर कमजोरीहरू हटाउन प्राथमिकता दिइएको छ ।

३.७. अध्ययन क्षेत्रका कठिनाइहरू

महिलाहरू उत्पदानमा मात्र नभइ उनीहरू घाँसपात, वनजङ्गल आदि समेत जानुपर्ने बाध्यता भएकोले उनीहरूको समय पाउन शोधकर्तालाई धेरै पटक कार्य क्षेत्रमा जानु परेको थियो ।

३.८ तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धानको सफलताको मापदण्ड प्राप्त गर्न तथ्याङ्कहरूको प्रभावकारी विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरणमा भर पर्दछ । तसर्थ व्यावसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा पारिवारिक अवस्था सम्बन्धी सङ्कलित कोरा तथ्यहरूको वैज्ञानिक रूपबाट व्यवस्थित गर्न एस्.पी.एस्.एस्. प्रोग्रामको प्रयोग गरी तालिकाको प्रकृति अनुसार वर्गीकरण एवम् विश्लेषण गरिएको छ । तथ्यहरूको प्रकृति हेरेर गुणात्मक तथ्यहरूलाई पनि आवश्यक मात्रामा तथ्यपरक बनाई विश्लेषण गरिएको छ । सङ्ख्यात्मक तथ्यलाई बोधगम्य तरिकाले आवश्यकताअनुसार कही तालिकीकरण, कही वृत्तचित्रद्वारा स्पष्ट पारि तथ्याङ्कहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय तथा जनसाङ्ख्यिक विशेषता

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय

नेपालको गण्डकी अञ्चल अन्तर्गत पर्ने कास्की जिल्ला भौगोलिक हिसावले एक पहाडी जिल्ला हो । कास्कीमा ४३ गा.वि.स. १ उपमहानगरपालिका र १ नगरपालिका रहेकोमा २०७१/०८/१६ गते नेपाल सरकारले पोखरा उ.म.न.पा. आसपासका १० गा.वि.स. र लेखनाथ नगरपालिकामा १ गा.वि.स. गाभेको छ । यसरी कास्कीमा अब ३२ गा.वि.स. १ उपमहानगरपालिका र १ नगरपालिका रहेका छन् । पोखरा उपमहानगरपालिकामा गाभिएका गा.वि.स. मध्ये पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. पनि १ हो । यसरी साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पोखरा उ.म.न.पा वडा नं.२५ घोषित भई कार्यान्वयनमा रहेको छ । साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. (हाल पो.उ.म.न.पा) वडा नं.२५ को धेरै जसो भू-भाग हरियाली डाँडाकाडा वनजङ्गल र नदीनालाले ढाकेको छ । साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.म.न.पा. वडा नं.२५ का टोलहरू विभिन्न नामले परिचित छन् । जस्तै कालिमाटी, खाल्से, अनदु, लुकुन्स्वारा, ठुलीवीडी तिलाहार, सिम्लेपाल्ते, धारापानी, वासपानी, कालावाङ्ग भुम्दी, तारेभिर, उल्लेरी, चिसापानी आदि । साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं.२५ मा विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेको छ । जसमा ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ, मगर, कामी, सार्की आदी रहेका छन् ।

४.२ भौगोलिक अवस्था

साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.म.न.पा. वडा नं. २५ को क्षेत्रफल २३.११ वर्ग वर्ग कि.मि. रहेको छ । पूर्वमा पो.उ.म.न. पा वडा नं.१७ छोरेपाटन एवम् कृष्ती पश्चिममा स्याङ्जा जिल्लाको फेदीखोला गा.वि.स. र आरुखर्क गा.वि.स. उत्तरमा चापाकोट गा.वि.स. एवम् फेवाताल र दक्षिणमा स्याङ्जाको फेदीखोला गा.वि.स र कृष्ती पर्दछन् (जिल्ला बस्तुगत विवरण कास्की : २०७१) ।

४.३ जनसंख्या

कुनैपनि निश्चित ठाउँमा बसोवास गर्ने मानिसहरूको संख्यालाई जनसंख्या भनिन्छ। साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पा.उ.म.न.पा. वडा नं.२५ को कुल जनसंख्या ७३९१ रहेको छ। यस वडामा महिलाको संख्या ४०३३ र पुरुषको संख्या ३३५८ रहेको छ। यस वडाको कुल घरधुरी संख्या १८३७ रहेको छ। साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स.का वडा नं. ३, ४ र ५ को कुल जनसंख्या २५२८ रहेको छ। जसमा महिला १३६१ र पुरुष ११६७ रहेका छन्। साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. ३, ४ र ५ वडामा घरधुरी संख्या ६३० रहेको छ (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०६८)।

४.४ हावापानी

सा.वि.क पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.म.न.पा. वडा नं.२५ को उत्तरतर्फबाट विभिन्न हिमालहरू देखिने तथा फेवाताल समेत आसपासमा रहेकाले हावापानी केही चिसो छ। वनजङ्गल ताल तलैया तथा नदीनाला भएकाले हावापानी केही चिसो पाइन्छ। यहाँको तापक्रम गर्मी मौसममा अधिकतम ३३ डिग्री र जाडो मौसममा ५ डिग्री सेन्टीग्रेड रहने गरेको छ (जिल्ला वस्तुगत विवरण कास्की, २०७१)।

४.५ भौतिक पूर्वाधार

देश विकासका लागि चाहिने आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरू मध्ये साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.म.न.पा. वडा नं. २५ मा लगभग सबै पाइन्छ। जस्तै पक्की सडक, कच्ची सडक, विद्युत, खानेपानी, संचार, शिक्षा आदि रहेका छन्। देशकै ठूलो राजमार्गमा सुचिकृत सिद्धार्थ राजमार्ग यसै वडा हुँदै सुनौलीसम्म पुगेको छ। यहाँका विभिन्न टोलहरूलाई जोड्ने कच्ची सडकको निर्माण गरिएको छ। यहाँ छोरेपाटन देखि, अनदु, लुकुन्स्वारा, भुम्दी हुँदै स्याङ्जाको कुविन्देसम्म कच्ची सडक पुगेको छ। त्यस्तै तिलाहार देखी तारेभिर सम्मको ८ कि.मी. ग्राबेल सडकले मानीसहरूको दैनिक क्रियाकलापमा थप सहजता ल्याएको छ। त्यस्तै छोरेपाटन देखी फुस्रेखोला खाल्से हुँदै कुविन्देसम्मको कृषि सडकले कृषी उपजलाई बजारसम्म लैजान सहजता प्रदान गरेको छ। यसरी यहाँ यातायातको राम्रो सुविधा रहेको छ। यहाँ सञ्चारको पनि सुविधा राम्रो छ। टेलिफोन, मोबाइल, केवल टेलीभिजन, तथा पोखरा इन्टरनेटले ताररहित इन्टरनेट सेवा पनि प्रदान

गरेको छ । तर पनि सबैले यसको उपयोग गरेको देखिदैन । यहाँ स्वास्थ्य सेवाको पनि सुविधा रहेको छ । यहाँ शिक्षाको पनि राम्रो व्यवस्था रहेको छ । यहाँको १ मात्र उच्च मा.वि. शुक्रराज उ.मा.वि.मा मा.वि. तहमा कृषितर्फ भेटेरीनरी विषयमा पठनपाठन हुँदै आएको छ । त्यस्तै यहाँ २ मा.वि. तथा १२ वटा प्रावि तथा निमावी रहेका छन् । खानेपानी तथा सिंचाइको पनि राम्रो व्यवस्था रहेको छ ।

४.६ चाडपर्व

साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं.२५ मा धर्म तथा सांस्कृतिक जनजीवन तथा रहनसहनको विशेष महत्त्व रहेको पाइन्छ । हिन्दू धर्मालम्बीहरूमा ब्राह्मण, क्षेत्री तथा दलित र बौद्ध धर्मालम्बीहरूमा गुरुडहरू रहेका छन् । विभिन्न जनजातीहरूको आ-आफ्नै रहनसहन रहेको छ । जातिगत, भौगोलिक तथा आर्थिक विविधताले गर्दा यहाँको जनजीवन आफ्नै किसिमको भएको पाइन्छ । यहाँ हिन्दू तथा बौद्ध धर्मालम्बीहरूको वसोवास रहेकोले प्रचलित राष्ट्रिय चाडपर्वहरूको साथै स्थानीय चाडपर्वहरू पनि मनाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यहाँका मानिसहरू प्रमुख चाडपर्वको रूपमा दशै, तिहार, तिज, जनैपर्णिमा, फागुन पुर्णिमा, कृष्ण जन्माष्टमी, वृद्ध जयन्ती र ल्होसार मनाउने गर्दछन् ।

यहाँ विभिन्न प्रकारका पर्यटकिय, सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक स्थलहरू पनि रहेका छन् । यहाँबाट विभिन्न हिम श्रृंखला, पोखरा बजार तथा फेवाताल अवलोकन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै पुम्दीकोट, विश्व शान्ति स्तुपा, भुम्दीकोट तथा पोखरा दर्शनियस्थल जस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थलहरू रहेका छन् ।

४.७ भू-उपयोग र वनावट

साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पोखरा उ.म.न.पा.को नं.२५ को भू-वनावट कडा तथा नरम चट्टानले बनेको अग्लो ठाडो भिरालो रहेको छ । यहाँका केही फाँटहरू खाद्यान्न बाली हुने मुख्य क्षेत्र हुन । यहाँको केही समथल भागमा धान, मकै, तोरी, कादो, आदी हुने गर्दछ । यहाँको खोल्सा-खाल्सामा सुन्तालको समेत राम्रो उत्पादन हुने गर्दछ । यहाँ मौसमी तथा वेमौसमी तरकारी उत्पादन हुने गर्दछ । च्याउ, गोलभेडा, खुर्सानी, काक्रा जस्ता तरकारी राम्रो मात्रामा उत्पादन हुने गर्दछ ।

४.८ आम्दानीका अन्य स्रोतहरू

साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.न.पा वडा नं. २५ को आय तथा रोजगारको प्रमुख आधार कृषि नै हो । यहाँ अन्य आय र रोजगार निम्न रहेका छन् । जस्तै व्यापार, ज्याला, मजदुरी, जागीर उद्योग, पशुपालन, पोल्ट्री, वैदेशीक रोजगार आदि रहेका छन् । पशुपालनमा गाइ तथा भैंस प्रमुख मानिन्छ । यहाँ उत्पादित दुध, तरकारी तथा फलफुलले पोखरा बजारमा राम्रो स्थान पाएको छ ।

४.९ अध्ययन क्षेत्रमा सहयोगी संस्थाहरू

साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं. २५ स्याङ्जा जिल्लासँग जोडिएको छ । यहाँका अधिकांस जनताहरू कृषि पेशामा आश्रीत रहेका छन् । स्थानीय विकास निर्माणको लागि समुदायको चासो र सहभागीता राम्रो देखिन्छ । टोल-टोलमा गठन भएका आमा समूह, यूवा क्लव, कृषक समूह तथा विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाले विकासका लागि गठन गरेका समूहहरू रहेका छन् । यस्ता स्थानिय आमा समूह, यूवा समूहको सक्रियताले यस वडाको सामाजिक तथा विकासका कामलाई सहज बनाएको पाइन्छ । यस वडामा विभिन्न बैङ्किक कार्यक्रम समेत संचालन भएको पाइन्छ । जसमा क्लीन भिलेज माइक्रो फाइनेन्स, छिमेक विकास बैङ्क, सृजना विकास केन्द्र, मुक्तिनाथ विकास बैङ्क, नेडो नेपाल आदि रहेका छन् । जुन बैङ्कीक कार्यक्रमहरू लघुवित्त सम्बन्धी रहेका छन् । कृषकहरूलाई समूहमा आवद्ध गराई सहूलियत दरमा ऋण प्रदान गर्ने साथसाथै बचत गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गरेको पाइन्छ ।

त्यस्तै गरी विभिन्न गैरसरकारी संस्थाले पनि काम गरेको पाइन्छ । रेउकाइ नेपालले हानासाकियामा ट्रेनिङ सेन्टर स्थापना गरी विभिन्न सीपमूलक तालिम प्रदान गर्दै आएको छ । त्यस्तै अगार्निक तरकारी उत्पादनको लागि दिगो कृषि विकास कार्यक्रम नेपालले सहयोग गरेको छ । उक्त संस्थाले रासायनीक मल तथा विषादीले वातावरण तथा मानव स्वास्थ्यमा पुऱ्याउने नकारात्मक असर प्रति कृषकहरूलाई विभिन्न समयमा जैविक खेती सम्बन्धी तालिम तथा सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू आयोजना गर्दै आएको छ । त्यस्तै एक घर एक धारा तथा पूर्ण सरसफाइ क्षेत्र बनाउनमा विभिन्न संस्थाले कार्य गरेका छन् ।

४.१० उत्तरदाताको जातिगत विवरण

जात मानव सभ्यताको एक महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । समाजमा जातिका आधारमा पेशा, सामाजिक सम्बन्ध, व्यक्तिको हैसियत र भूमिका निर्धारण भएको हुन्छ । नेपाल एक, बहुजाती, बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक राष्ट्र हो । जहाँ विभिन्न जातजातिहरू बसोबास गर्दछन् । नेपालको सन्दर्भमा उच्च जात र निम्न जातमा मानिसहरू विभाजीत रहेका छन् । समयको परिवर्तनसँगै जातजातिको दुरी पनि कम हुँदै गएको पाइन्छ । यस ठाउँमा विभिन्न जात जातीको बाहुल्यता रहेको मानिन्छ । यहाँका मुख्य बासिन्दाहरूमा ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ, कामी, सार्की, दमाइ, घर्ति आदि रहेका छन् । यस अध्ययनमा उत्तरदाताको विवरण मात्र तयार पारीएको छ ।

तालिका ४.१
जातिगत विवरण

जात/जाति	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
ब्राह्मण/क्षेत्री	६२	६८.९
दलित	१८	२०.०
जनजाति	१०	११.१
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१ ।

माथिको तालिकामा हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा जातिय हिसावले ब्राह्मण/क्षेत्रीको संख्या बढी देखिन्छ । तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूलाई जातीयतका आधारमा ब्राह्मण/क्षेत्रीको सबै भन्दा बढी ६८.९ प्रतिशत, जनजाति ११.१ प्रतिशत र दलित २० प्रतिशत रहेका छन् । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा ब्राह्मण क्षेत्रीको बढी बाहुल्यता देखिन्छ ।

४.११ उत्तरदाताको भाषागत विवरण

भाषाको माध्यमबाट एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको अभिव्यक्तिलाई बुझ्ने र बुझाउने गर्दछ । भाषालाई मानव सभ्यताको एक अभिन्न अङ्गका रूपमा रूपमा बुझ्न सकिन्छ । भाषाकै माध्यमबाट नै मानिसले आफ्ना आवश्यकता व्यक्त गरी परिपूर्ति समेत गर्दछ । परिवारमा जुन भाषाको प्रयोग गरीन्छ, बालबच्चाहरूमा पनि त्यही भाषाको प्रभाव पर्दछ । यसरी परिवारमा बोलीने भाषालाई मातृभाषा भनिन्छ । नेपालको राष्ट्रिय भाषा नेपाली हो ।

मूल भाषा नेपाली भएपनि अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न भाषा बोल्ने जनजातिको समेत बसोबास रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि जनजातिहरू आफ्नो भाषा र अन्य जातिहरू नेपाली भाषा बोल्ने गरेको पाइयो । केही जानजातीहरू आफ्नो मातृभाषाका साथै नेपाली भाषा समेत बोल्ने गरेको पाइयो भने केही आफ्नो भाषा मात्र बोल्ने गरेको पाइयो । भाषाका आधारमा तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूको जनसंख्यालाई मात्र तलको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ ।

तालिका ४.२
उत्तरदाताको भाषागत विवरण

भाषा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
नेपाली	८२	९१.१
गुरुड मात्र	८	८.९
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको भाषागत दृष्टीले हेर्दा नेपाली र गुरुड भाषा बोल्ने उत्तरदाताहरू रहेको पाइयो । तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूको भाषागत आधारमा हेर्दा सबै भन्दा बढी नेपाली भाषागत बोल्ने ९१.१ प्रतिशत, र गुरुड भाषा मात्र बोल्ने ८.९ प्रतिशत जनसंख्या रहेको पाइयो । विशेष गरी तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूमा नेपाली भाषाको बाहुल्यता रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा ब्राह्मण/क्षेत्रीको संख्या अधिकार रहेको साथसाथै दलितको संख्या पनि बढी भएकाले नेपाली भाषा बोल्नेको संख्या अधिक पाइयो ।

४.१२ उदारदाताको धार्मिक विवरण

अदृश्य शक्ति माथि विश्वास गर्नु नै धर्म हो । प्राचिन समयमा समाजलाई एकता र नियमको घेरा भित्र राख्न धर्मले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । कानूनको निर्माण नहुनजेलसम्म समाजलाई एकतामा बाध्ने काम धर्मले नै गरेको थियो । धर्मले हरेक नकारात्मक पक्षलाई नियन्त्रण गरेको हुन्छ, धर्मकै कारणले मानिसले पाप लाग्छ भनि नराम्रो कार्य नगर्ने गरेको पाइन्छ । समयको परिवर्तनसँगै नेपालमा पनि विभिन्न धर्मको विकास भएको पाइन्छ । धर्मलाई मानवले अलौकिक शक्तिका रूपमा विश्वास गरेको पाइन्छ । धर्म मानव समाजको एक सार्वजनिक संस्था भएकोले मानव जीवनमा विश्वास एवम्

क्रियाकलाप दुवैलाई निर्धारण गरेको हुन्छ। धर्मले मानव समाजको सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक जीवनलाई प्रभावीत गर्दछ। नेपालमा विशेष गरी दुई वटा धर्मलाई महत्त्वका साथ मान्ने गरीन्छ। ति हुन हिन्दू र बौद्ध धर्म वर्तमान समयमा हिन्दू र बौद्ध धर्मका साथै क्रिश्चियन धर्म पनि मान्ने गरीन्छ। साथसाथै अहिले आएर नेपाल धर्म निरपेक्ष राष्ट्र समेत घोषित भइसकेको छ। अध्ययन क्षेत्रमा पनि विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरूको बसोबास पाइन्छ।

तालिका ४.३
उत्तरदाताको धर्मिक विवरण

धर्म	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
हिन्दू	७८	८६.७
बौद्ध	९	१०.०
क्रिश्चियन	३	३.३
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१।

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक तथा बहुजाती भएको देश हो। अध्ययन क्षेत्रमा पनि विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरू बसोबास गर्दछन्। तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूको जनसंख्याको ८६.७ प्रतिशत हिन्दू धर्म मान्दछन्। त्यसै गरी बौद्ध धर्म मान्ने महिलाहरूको संख्या १०.० प्रतिशत र क्रिश्चियन धर्म मान्ने महिलाहरूको संख्या ३.३ प्रतिशत रहेको छ। समयको परिवर्तनसँगै चाड पर्व, धर्म रहन सहन तथा संस्कृतिमा पनि परिवर्तन आएको देखिन्छ। अध्ययन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने दलित जातिमा क्रिश्चियन धर्मको प्रभाव देखिन्छ।

४.१३ उत्तरदाताको उमेरगत विवरण

कुनै पनि क्षेत्रको जनसंख्यामा उमेर एउटा महत्त्वपूर्ण सामाजिक तत्व हो। उमेरले विभिन्न कार्यमा विभिन्नता ल्याउँछ। उमेरकै आधारमा व्यक्तिको सामाजिक हैसियत निर्धारण हुन्छ। उमेरकै आधारमा श्रम विभाजन गरीन्छ। व्यक्तिको काम गर्ने समय, कामको प्रकार, काम गर्ने स्थान तथा निर्णय प्रक्रियामा उमेरको प्रभाव परेको हुन्छ। उमेरले महिलाहरूको सामाजिक विकास, चेतना, रोजाई, निर्णय गर्ने क्षमता, आर्थिक, राजनैतिक क्रियाकलाप जस्ता क्षेत्रमा प्रभाव पर्दछ। अध्ययनको सीमा भित्र रहेका महिलाहरूलाई उमेरका आधारमा

विभिन्न समूहमा वर्गीकरण गरी हेरीएको छ । जसलाई निम्न अनुसारको तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४.४
उत्तरदाताको उमेरगत विवरण

धर्म	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१५-२५	२५	२७.८
२५-३५	४५	५०.८
३५-४५	१५	१६.७
४५ भन्दा माथी	५	५.५
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१ ।

माथीको तालिका अनुसार १५-२५ वर्ष उमेरका २५ जना अर्थात् २७.८ प्रतिशत, २५-३५ वर्ष उमेरका ४५ जना अर्थात् ५० प्रतिशत, ३५-४५ वर्ष उमेरका १५ जना अर्थात् १६.७ प्रतिशत र ४५ भन्दा माथीको वर्ष उमेरका ५ जना अर्थात् ५.५ प्रतिशत रहेको छ । यसरी सर्वेक्षणको तालिका अनुसार सबै भन्दा बढी २५ देखि ३५ वर्ष उमेरका ५०.० प्रतिशत महिलाको संख्या रहेको छ ।

४.१४ उत्तरदाताको शैक्षिक अवस्था

शिक्षा समाज र राष्ट्र निर्माणको मेरुदण्ड हो । मानव विकासका लागि शिक्षा अति नै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । शिक्षाले नै मानिसको चौतर्फी विकास गरेर जिवनलाई स्वावलम्बी, आत्म निर्भर र आत्मविश्वास बढाउन सार्थक भूमिका खेल्दछ । शिक्षालाई हरेक क्षेत्रको आधारभूत आवश्यकता मानिन्छ । कुनै पनि गाउँ समाज, देश वा क्षेत्रको विकासको प्रमुख आधारशिला नै शिक्षा हो । शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभाको विकास भई समग्र समाज र राष्ट्रमा नै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । मानव जीवनको लागि शिक्षा अति नै आवश्यक कुरा हो । शिक्षा विकासको मूल आधार हो । कुनै पनि समाजको विकास र सभ्यताका लागि शिक्षाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । शिक्षा एउटा यस्तो अस्त्र हो जसले मानिसलाई सही वा गलत छुट्टाउन सिकाउँछ, साथै सही बाटोमा हिंड्न र उचित निर्णय लिन सिकाउँछ । अध्ययन गरिएका तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूको

शैक्षिक अवस्थालाई विभिन्न चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरीएको छ । शिक्षाको अवस्थालाई तलकाको तालिमा प्रस्तुत गरिएको छ । ।

तालिका ४.५
उत्तरदाताको शैक्षिक विवरण

शिक्षा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
निरक्षर	१२	१३.३
साक्षर	१८	२०.२
प्रा.वि.	२६	२८.९
नि.मा.वी.	१४	१५.६
मा.वि.	८	८.९
मा.वि. भन्दा माथि	१२	१३.३
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१ ।

माथिको तालिका अनुसार पढ्न लेख्न नजान्नेलाई निरक्षर जसमा १२ जना अर्थात् १३.३ प्रतिशत अलि-अलि पढ्न लेख्न जान्नेलाई साक्षर जसमा १८ जना अर्थात् २०.० प्रतिशत, प्रा.वि. सम्मको २६ जना अर्थात् २८.९ प्रतिशत, नि.मा.वि. सम्मको १४ जना अर्थात् १५.६ प्रतिशत मा.वि. सम्मको ८ जना अर्थात् ८.९ प्रतिशत सो भन्दा माथी १२ जना अर्थात् १३.३ प्रतिशत रहेको छ । सर्वेक्षणको तालिका अनुसार सबै भन्दा बढी संख्या प्रा.वि. सम्मको शिक्षाको रहेको पाइयो ।

४.१५ उत्तरदाताको पारिवारीक संरचना

परिवार समाज निर्माणको आधार हो । विशेष गरी नेपालमा एकल र संयुक्त गरी दुई प्रकारका परिवार पाइन्छन् । समयको परिवर्तन संगै परिवारको संरचनामा पनि परिवर्तन हुँदै आएको पाइन्छ । यो प्रभाव गाउँमा पनि परेको पाइन्छ । आधुनिकीकरणको प्रभावले गर्दा परिवारको स्वरूपमा समेत परिवर्तन आएको पाइन्छ । परिवारको आकारले उत्पादनमा प्रभाव पार्ने हुँदा परिवारको पनि विश्लेषण गरीएको छ । हरेक क्षेत्रमा कृषि कार्य गर्नका लागि धेरै परीश्रम गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसमाथि पनि ग्रामिण क्षेत्रमा विभिन्न समस्याहरू हुने

हुँदा बढी परीश्रम गर्नुपर्दछ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाताहरूको परिवारीक संरचनालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.६
उत्तरदाताको परिवारको स्वरूप

परिवार	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
एकात्मक	६७	७४.५
संयुक्त	२३	२५.५
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१ ।

माथीको तालिका अनुसार एकात्मक परिवारको संख्या ६७ अर्थात् ७४.५ प्रतिशत र संयुक्त परिवारको संख्या २३ अर्थात् २५.५ प्रतिशत रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा एकात्मक परिवारमा संख्या बढी पाइयो । वर्तमान अवस्थामा एकात्मक परिवारमा बस्ने मानिसहरूको चाहाना रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

४.१६ उत्तरदाताहरूको कृषि बाहेक अन्य पेशागत विवरण

नेपाल कृषि प्रदानत देश हो । नेपालका अधिकांस जनताहरू कृषिमा नै आश्रित रहेका छन् । ग्रामिण भेगमा त कृषि बाहेक अन्य विकल्प नै हुँदैन । त्यसैले अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा पनि अन्य पेशा के छ भनी हेर्न खोजिएको छ । कृषिका अलावा महिलाहरू अन्य के काम गर्छन् भन्ने कुरा हेरीएको छ । उत्तरदाताहरूमा कृषि बाहेक अन्य पेशामा ज्याला मजदुरीका साथै अन्य विभिन्न पेशा भएको पाइयो । उत्तरदाताहरूको कृषि बाहेक अन्य पेशालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.७
उत्तरदाताको कृषिको अलावा अन्य पेशा

अन्य पेशा	संख्या	प्रतिशत	अन्य पेशा प्रकार	संख्या	प्रतिशत
हुने	१२	१३.३	गाइपालन	६	५०.०
नहुने	७८	८६.७	ज्याला मजदुरी	२	१६.७
जम्मा	९०	१००	कुखुरापालन	४	३३.३
			जम्मा	१२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१ ।

माथीको तालीकामा कृषि बाहेक अन्य पेशा हुनेको संख्या १२ जना अर्थात् १३.३ प्रतिशत र अन्य पेशा नहुनेमा ७८ जना अर्थात् ८६.७ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसरी अध्ययन क्षेत्रमा कृषीलाई नै मुख्य पेशा अपनाई कृषि कार्यमा लाग्नेको संख्या अधिक पाइयो । त्यस्तै उत्तरदाताहरूको अन्य पेशामा गाइपालनमा ६ जना, ज्याला मजदुरीमा २ जना कुखुरापालनमा ४ जना रहेको पाइयो ।

यसरी अध्ययन क्षेत्रमा विकासका भौतिक पूर्वाधारहरू सडक, बिजुली, खानेपानी, सञ्चार आदि सम्पूर्ण सुविधा रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न जातजातिको मिश्रित बसोबास भएपनि जातजातिमा ब्राह्मण/क्षेत्र, भाषामा नेपाली, धर्ममा हिन्दू, शिक्षामा प्रा.वि.तहसम्म शिक्षा लिएका महिलाहरूको बाहुल्यता पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी (८६.७%) कृषि पेसा मात्र अगाल्ने महिलाहरू पाइयो ।

अध्याय पाँच

अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी उत्पादनको अवस्था

५.१ तरकारीको महत्त्व

दुङ्गेयूगमा कन्दमूल, गिठा, भ्याकुर र शिकार गरी मानिसले आफ्नो पेट भर्ने गर्दथे । समयको परीवर्तनसँगै समाजका हरेक पक्षमा पनि विस्तारै परीवर्तन हुँदै आएको पाइन्छ । हामी यो समाजमा आइपुग्दा हरेक चरणहरू पार गर्दै आएको हौ । मानव सभ्यताका हरेक चरणहरू पार गर्दै आज हामी विज्ञान र प्रविधिको यूगमा आएका छौ । विकास र परीवर्तनले आज हरेक क्षेत्रमा फड्को मारेको छ । प्राचिन वर्गविहीन समाज जहाँ कुनै निजी सम्पत्तीको गन्ध पनि भेटिएको पाइदैन । समयको परीवर्तनसँगै विस्तारै वर्ग निर्माण, निजी सम्पत्ती आदिको सुरुवात भएको पाइन्छ । भनिन्छ, प्राचिन कालमा पुरुष शिकार गर्ने र महिला सङ्कलन गर्ने कार्य गर्दथे । यो श्रमविभाजन आजको वैज्ञानिक यूगमा पनि पाउन सकिन्छ । जस्तो कि पुरुष धन सम्पत्ती आय आर्जनका लागि देश तथा विदेशमा जाने र महिला घर व्यवहार, बाल बच्चा स्याहार्ने तथा सामान्य कृषि कार्यमा लागेको पाइन्छ । यसरी प्राचिन समय र आजको समयमा पनि श्रम विभाजन पाउन सकिन्छ, तर यसको स्वरूपमा मात्र फरकपन देखिन्छ ।

मानव सभ्यताको विकास क्रमसँगै आफ्नो जीवनलाई सहज बनाउन कृषि पेशालाई अवलम्बन गर्ने क्रममा तरकारी खेती गर्ने परम्परा प्राचिनकालदेखि नै चलि आएको पाइन्छ । तरकारी उत्पादन र यसको सेवनले हाम्रो शरीरलाई आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्वहरू प्राप्त गर्न सक्दछौ । हरीयो सागपातको सेवनले आँखा तेजिलो हुन्छ, भन्ने बुढापाकाको यो कथनले पनि मानवस्वास्थ्यमा तरकारीको महत्त्व अझ बढी भएको देखिन्छ । हरीयो तरकारी अझ भनौ स्वस्थ तरकारीको आवश्यकता बालबच्चा, यूवा तथा वृद्धलाई पनि त्यतिकै मात्रामा हुने गर्दछ । तसर्थ मानिस स्वस्थ रहन खानामा आवश्यक मात्रामा तरकारीको प्रयोग गर्नुपर्दछ । मानिसमा तरकारीबाट विभिन्न किसिमका भिटाामिन तथा प्रोटिन प्राप्त गर्न सकिन्छ, भन्ने ज्ञान नहुनु अर्थात् शिक्षाको कमिले गर्दा तरकारी खेतीले विगतमा व्यवसायिक रूप लिन सकेको थिएन । समयको परीवर्तनसँगै मानिसहरूमा पनि आएको चेतनाले गर्दा तरकारी

खेती एक व्यवसायको रूपमा विस्तार हुँदै आएको छ । अबै भनौ तरकारी उत्पादनमा रासायनिक मल तथा विषादीको प्रयोग भन्दा प्राङ्गारीक तवरले उत्पादन गर्ने क्रम बढ्दै गएको छ । मानव स्वास्थ्यमा रासायनिक मल तथा विषादीले नकरात्मक असर पुऱ्याउँछ भन्ने चेतनाले गर्दा आजको समयमा मानिसहरू प्राङ्गारीक खेती तर्फ आकर्षित भएको पाइन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा पनि व्यवसायिक तरकारी खेतिको त्यति लामो इतिहास पाइदैन । तर पनि तरकारी उत्पादनमा यो क्षेत्रले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । वास्तवमा भन्नुपर्दा पोखराको बजारमा अध्ययन क्षेत्रको तरकारीले राम्रो स्थान पाएको छ । विभिन्न संघसंस्थाका सहयोगले यो क्षेत्रमा तरकारी उत्पादनमा टेवा पुऱ्याएको छ । महिलाहरू समूहमा आवद्ध भई विभिन्न मौसमी तथा वेमौसमी तरकारी उत्पादनमा लागेका छन् । विभिन्न बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले पनि महिलाहरूलाई व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादन गर्न प्रेरित गरेका छन् । त्यस्तै सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाले पनि महिलाहरूलाई समूहमा आवद्ध गराई तरकारी उत्पादनमा लाग्न प्रेरित गरेका छन् । विशेष गरी अर्गानिक तरकारी उत्पादनमा दिगो कृषि विकास कार्यक्रम नेपालले महिलाहरूलाई विभिन्न कृषक समूहमा आवद्ध गराई अर्गानिक तरकारी उत्पादनको सुरुवात गरेको छ । यसरी हेर्दा हाम्रो दैनिक जीवनमा आवश्यक पर्ने तरकारीको महत्त्व निकै नै रहेको छ । त्यसमा पनि स्वस्थ र गुणस्तरयुक्त तरकारी हाम्रो आवश्यकता रहेको छ ।

५.२ तरकारी उत्पादनको अवस्था

परम्परागत रूपमा केही मात्रामा तरकारी लगाउदै आएका यहाँका महिलाहरूले तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायिक रूपमा विस्तार गरेका छन् । वर्तमान समयमा तरकारीको विउ छनौट गर्दा उन्नत जातको विउ छनौट गर्न थालेका छन् भने वेमौसमी खेति तर्फ आकर्षिक भएका छन् । यहाँ दुवै थरीका तरकारी लगाउने गर्छन् । आजभोलि समाजमा सबै जनाको घरघरमा ताजा तरकारी खाने गर्दछन् । उनीहरू खानाका साथै तरकारी बेचेरै घरखर्च चलाउने गर्दछन् । आजको समयमा तरकारीको माग अत्याधिक रूपमा बढेको पाइन्छ । मानिसहरूको चेतनामा आएको परिवर्तनले गर्दा हरियो सागपात तथा फलफूलको माग बढेको पाइन्छ । यसरी तरकारीको सेवनले स्वास्थ्य राम्रो हुन्छ भन्ने धारणाकोकारण तरकारीको माग बढी हुनु स्वभावीक देखिन्छ । वर्षभरी तरकारीको माग भइरहनु जस्ता

कारणले वेमौसमी तरकारीको उत्पादनमा कृषकहरूलाई आकर्षित गरेको छ । मौसमी तरकारी भन्दा वेमौसमी तरकारीबाट आम्दानी बढी हुने भएकाले धेरै महिलाहरू वेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्न लागेका हुन् । अध्ययन क्षेत्रका महिलामा आएको परिवर्तनले रासायनिक तवरले मात्र नभइ अर्गानिक तवरले पनि तरकारी उत्पादन सुरु गरेका छन् । यसरी समयको माग अनुरूप वेमौसमी तरकारी उत्पादन तथा अर्गानिक तरकारी उत्पादनतर्फ महिलाहरू आर्कषित भएको देखिन्छ । विभिन्न संचार माध्यममा प्रस्तुत भएका समाचार तथा सन्दर्भ सामग्रीले तरकारी उपभोगमा सजगता ल्याएको छ । त्यसले पनि अर्गानिक उत्पादनका लागि महिलाहरूलाई आर्कषित छन् । तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायिक गर्नका लागि कुन तरकारी कुन महिनामा लगाउँदा बढी फाइदा लिन सकिन्छ, र कुन तरकारी कति दिन भित्र बजार लैजान तयार हुन्छ, भन्ने जानकारी कृषकहरूमा हुनु पर्दछ ।

५.३ उत्पादन गरीने मुख्य तरकारी बालिहरू

अध्ययन क्षेत्रमा मौसमी तथा वेमौसमी गरी विभिन्न तरकारीहरू उत्पादन गरीन्छ । यहाँ अन्नवाली, तरकारी तथा फलफूल पनि उत्पादन गरीन्छ । अन्नमा, धान, मकै, कोदो, गहुँ, तोरी आदि लगाइन्छ भने तरकारीमा, गोलभेडा, साग, गाजर, मूला, बन्दा, काउली, काक्रा, घिरौला, लौका, करेला, खुर्सानी, सीमी बोडी, केराउ, प्याज, लसुन, फर्सि, अदुवा आदि लगाइन्छ । त्यस्तै अध्ययन क्षेत्र च्याउ उत्पादनमा पनि निकै नै अगाडि रहेको छ ।

५.४ उत्तरदाताहरूमा जमिनको अवस्था

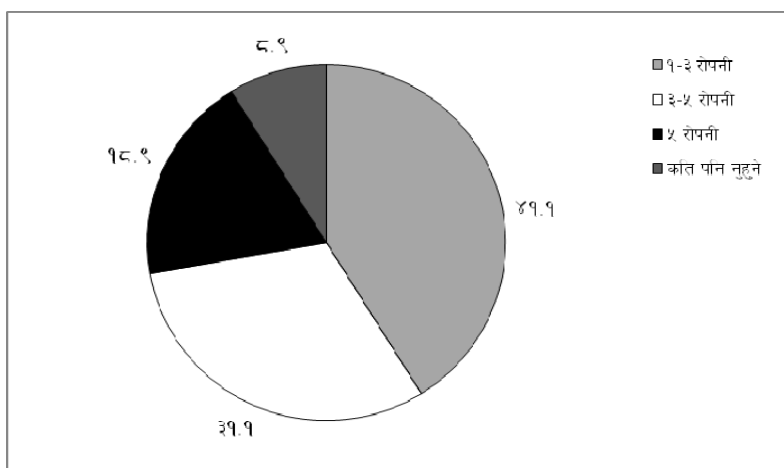
नेपाल एक कृषि प्रदान देश हो । नेपाल कृषि प्रधान देश मानिँएता पनि शहरीकरणको प्रभावले खेतीयोग्य जमिनमा ठूला-ठूला भवन तथा प्लटीङ्ग भएका छन् । विकासले हरेक क्षेत्रमा सकारात्मक तथा नकरात्मक प्रभाव पार्दछ, विकाससँगै खेती योग्य जमिनको नास हुँदै जाँदै क्रम बढेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि शहरीकरणको प्रभावले दिनानुदिन नयाँ-नयाँ भवन बन्ने क्रम अगाडि बढेको छ । त्यस्तै देशको १८ प्रतिशत भूमि मात्र कृषि योग्य छ । ६० प्रतिशत किसानहरूसँग २० रोपनी भन्दा कम जग्गा जमिन छ । जसको स्वामीत्वमा कुल कृषि योग्य जमिनको ३० प्रतिशत भू-भाग मात्रै पर्दछ, अर्कोतिर १०० रोपनी भन्दा बढी जमिन हुने धनी किसानहरू १.५ प्रतिशत मात्र छन् । उनीहरूको स्वामीत्वमा खेती योग्य जमीनको करीव १४ प्रतिशत हिस्सा रहेको छ । यसको असर अध्ययन क्षेत्रमा पनि प्रष्ट

रूपमा देख्न सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेको उत्तरदाताहरूमा पनि जमिनको भू-स्वामित्व न्यून रहेको अथवा जमिन नै नभएकोले अर्काको जमिन अधिया अथवा भाडामा लिएर पनि तरकारी उत्पादन गरेको पाइन्छ । त्यसैले अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाताहरूको जग्गा जमिनको अवस्था कस्तो छ भनेर अध्ययन गरीएको थियो । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाताहरूको जमिनको अवस्था तलको तालिका र चित्रमा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१
उत्तरदाताहरूमा जमिन हुने र नहुनेको अवस्था

रोपनीमा	संख्या	प्रतिशत	नहुनेको	विवरणको संख्या	प्रतिशत
१-३ रोपनी	३७	४१.१	ब्राह्मण/क्षेत्री	१	१२.५
३-५ रोपनी	२८	३१.१	जनजाति	२	२५
५ रोपनी	१७	१८.९	दलित	५	६२.५
कति नहुने	८	८.९	जम्मा	८	१००
जम्मा	९०	१००			

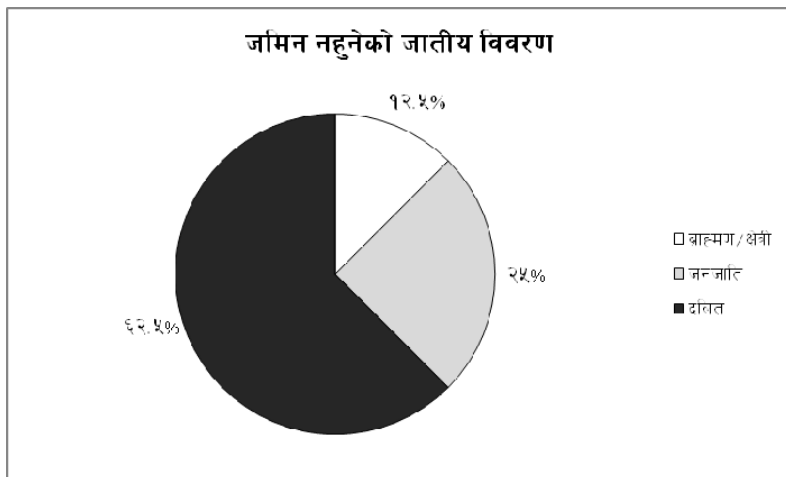
स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१ ।

चित्र ५.१ (क) : जमिनको अवस्था

माथिको तालिका ५.१ र चित्र नं.५.१(क) अनुसार परीवारमा १ देखी ३ रोपनी जमिन हुने महिलाको संख्या ३७ अर्थात् ४१.१ प्रतिशत, ३ देखि ५ रोपनी जमिन हुने महिलाको संख्या

२८ जना अर्थात् ३१.१ प्रतिशत, ५ रोपनी भन्दा माथि जमिन हुने महिलाको संख्या १७ अर्थात् १८.९ प्रतिशत र आफ्नो कत्ती पनि जमिन नहुने महिलाको संख्या ८ अर्थात् ८.९ प्रतिशत रहेको छ । माथिको तालिका अनुसार परिवारमा सबै भन्दा १ देखी ३ रोपनी जमिन हुने ३७ जना महिला र सबै भन्दा कम कत्ती पनि जमिन नहुने ८ जना महिला पाइयो । ८ जना मध्ये जमिन नहुनेमा दलितको संख्या बढी पाइयो ।

चित्र ५.१ (ख): जमिन नहुनेको जातीय विवरण

माथिको चित्र ५.१ (ख) बाट के बुझिन्छ भने जग्गा जमिन नहुने ८ जना मध्येमा १ जना ब्राह्मण/क्षेत्री, २ जना जनजाति र ५ जना दलित रहेको देखिन्छ । माथिको तालिका र चित्र अनुसार आफ्नो जग्गा जमिन नहुनेमा दलितको संख्या सबै भन्दा बढी रहेको पाइयो ।

५.५ उत्तरदाताको जमिनमा स्वामित्वको अवस्था

प्राचीनकालीन समाजमा प्राय मानिसहरू सबै समान नै हुन्थे कुनैपनि वर्गमा सभ्यताको सुरुवातमा वर्ग विहीन समाज भेट्न सकिन्थ्यो । समयको गतिशिलतासँगै समाजका हरेक तत्वमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । समयको विकास क्रमसँगै परिवारको संरचना संख्या आदिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । विभिन्न कानून तथा निति नियम पनि महिला मुखी भएका छन् । नेपाल एक पितृसत्तात्मक देश हो । नेपालका सबैजसो ठाउँमा परिवार पुरुषको अधिनमा रहेका छन् । परिवारमा रहेको सम्पत्ती पनि पुरुषको नाममा नै रहेको हुन्छ । कानूनमा महिलाको लागि पनि सम्पत्ती माथिको हकलाई प्रत्याभूति गरेको भए पनि

व्यवहारमा त्यो कार्यान्वयन हुन सकिरहेको छैन । जसको कारण परीवारको जग्गा जमिन पनि पुरुषकै नाममा रहेको पाइन्छ । वर्तमान समयमा केही परीवर्तन भने देख्न सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि जमिन कसको नाममा छ भनी अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा जमिनमा स्वामित्वको अवस्थालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२
जमिन स्वामित्वको विवरण

व्यक्तिको नाममा	संख्या	प्रतिशत
श्रीमान्/ससुरा	४४	४८.९
महिला	३८	४२.२
जग्गा नहुने	८	८.९
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१ ।

तालिका ५.२ अनुसार उत्तरदाताहरूको परीवारमा जग्गा जमिनको अवस्थालाई हेर्दा श्रीमान्/ससुराको नाममा ४४ परिवार अर्थात् ४८.९ प्रतिशत, स्वयम महिलाको नाममा ३८ परिवार अर्थात् ४२.२ प्रतिशत र जग्गा नहुने परीवार ८ अर्थात् ८.९ प्रतिशत रहेको छ । तालिका अनुसार उत्तरदाताहरूको परिवारमा पनि जग्गा जमिन बढी पुरुषकै नाममा रहेको पाइयो ।

५.६ तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणा

समाज तथा परिवारका विविध क्षेत्रमा यस्ता व्यक्तित्वहरू हुन्छन् जसको प्रेरणाले गर्दा व्यक्तिले जीवनको लक्ष्य निर्धारण गरेको हुन्छ । कुनै पनि व्यवसाय सञ्चालन गर्नका लागि प्रेरणाको स्रोत अति आवश्यक छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू पनि तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणा कहाँ पाउनु भयो भनी सोधीएको प्रश्नमा उत्तरदाता महिलाहरूले दिएको उत्तरलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३
तरकारी उत्पादनमा प्रेरणाको स्रोत

प्रेरणाको स्रोत	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
स्वेच्छा	१६	१७.८
परिवार	११	१२.२
साथी भाई	२७	३०
संघसंस्था	३६	४०
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१ ।

माथिको तालिका अनुसार तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणाको स्रोतहरूमा स्वेच्छाले तरकारी उत्पादनमा लाग्ने उत्तरदाताहरूको संख्या १६ अर्थात् १७.८ प्रतिशत, परिवारको प्रेरणाबाट ११ जना अर्थात् १२.२ प्रतिशत, साथीभाइको प्रेरणाबाट २७ जना अर्थात् ३० प्रतिशत र संघसंस्थाको प्रेरणाबाट ३६ जना अर्थात् ४० प्रतिशत रहेको पाइयो । अध्ययनको तालिका अनुसार सबै भन्दा बढी ३६ जना अर्थात् ४० प्रतिशत संघसंस्थाको प्रेरणाबाट तरकारी उत्पादनमा लागेको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा अधिकतम उत्तरदाताहरू कार्यरत कृषि सम्बद्ध गैर सरकारी संस्थाबाट दिइएको तालिम, सचेतनामुलक कार्यक्रमबाट प्राप्त जानकारीहरू र प्रेरणाबाट नै अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूलाई व्यवसायिक तरकारी खेतितर्फ जागरुक भएको पाइन्छ ।

५.७ व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा पारिवारिक संलग्नता

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । नेपालका अधिकांस जनताहरू कृषिमा नै निर्भर छन् । अझ भन्नु ग्रामिण क्षेत्रमा अन्य आय आर्जनका स्रोत नै हुँदैनन् । उनीहरू केवल कृषिमा मात्र निर्भर रहेका हुन्छन् । कृषिकै आम्दानीबाट जीवन निर्वाह गर्न बाध्य छन् । कृषिमा पनि समयसँगै परिवर्तन र फरकपन आएको छ । कृषिमा पनि विशेष गरी तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायको रूपमा लिदै आएको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू पनि तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायिक रूपमा गर्दै आएका छन् । परिवारका अन्य सदस्यले तरकारी उत्पादनमा कतिको समय दिएका छन् । अथवा उत्पादन कार्यमा परिवारका सदस्यको

सहभागिता कस्तो छ भनि जानन् खोजिएको छ । तरकारी उत्पादनमा क-कसले काम गर्नुहुन्छ भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.४
परिवारका सदस्यको संलग्नता

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
आफू मात्र	४८	५३.३
श्रीमान्	१५	१६.७
परीवारका अन्य सदस्य	२७	३०.०
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१ ।

तालिका ५.४ अनुसार तरकारी उत्पादनमा आफू मात्र काम गर्ने महिलाको संख्या ४८ अर्थात् ५३.३ प्रतिशत, महिला साथ-साथै श्रीमान पनि काम गर्नेको संख्या १५ अर्थात् १६.७ प्रतिशत र अन्य सदस्यले काम गर्नेको संख्या २७ अर्थात् ३०.० प्रतिशत रहेको छ । माथिको तालिकालाई हेर्दा व्यवसायिक रूपमा गरीएको तरकारी उत्पादनमा महिला स्वयम ४८ जना अर्थात् ५३.३ प्रतिशत सबभन्दा बढी काम गरेको पाइयो । तरीवारमा पुरुषले अन्य काम गर्ने हुनाले कृषिमा १५ जना अर्थात् १६.७ प्रतिशत सबभन्दा कम संख्या पाइयो ।

५.९ तरकारीका किसीमहरू

व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा तरकारीको किसिमले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । मूलतः मौसमी तथा वेमौसमी तरकारी उत्पादन गरीने गर्दछ । अध्ययन क्षेत्रमा व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादनमा कस्ता खालका तरकारी बढी उत्पादन गर्दछन् भन्ने कुरा अध्ययन गर्दा मौसमी र वेमौसमी दुवै तरकारी उत्पादन गरेको पाइयो । तुलनात्मक हिसावमा मौसमी भन्दा वेमौसमी तरकारी उत्पादनबाट बढी मुनाफा आर्जन गर्ने गरेको पाइयो । तसर्थ अध्ययन क्षेत्रमा वेमौसमी तरकारी उत्पादन गरेको पाइयो । मौसमी तरकारीको तुलनामा वेमौसमी तरकारी उत्पादनबाट उत्पादक महिलाहरूले करीव दोब्बर मूल्य प्राप्त गर्न सक्छन् । जसका लागि, कृषि योग्य जमिन, उन्नत विउ, मल, तरकारी उत्पादन विधी तथा तालिम, सिचाई, बजार व्यवस्थापन आदिको व्यवस्था राम्रो हुनुपर्दछ । यस क्षेत्रमा लगाउने

मुख्य वेमौसमी तरकारीहरूमा काउली, बन्दा, गोलभेडा, खुर्सानी, काक्रो, करेला, घिरौला, बोडी, सीमी आदि रहेका छन् । यस क्षेत्र गोलभेडा उत्पादनको राम्रो क्षेत्र भएकोले प्लाष्टिक टनेल मार्फत वर्षे भरी गोलभेडा उत्पादन गर्दछन् । विभिन्न जातका वेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्न अनुकूल वातावरणको लागि यस्ता प्लाष्टिक घरको आवश्यकता पर्ने गरेको पाइयो । मौसमी तरकारीमा भन्दा वेमौसमी तरकारी उत्पादनमा केही समस्याहरू पनि देखापर्ने गरेको पाइयो । रोग किरावाट सबैभन्दा बढी मात्रामा दुःख पाउने गरेको पाइयो ।

५.१० मल विउ तथा प्रविधीको प्रयोग

अध्ययन क्षेत्रमा व्यवसायिक रूपमा लागेका महिलाहरूले कस्तो खालको मलखाद तथा विषादीको प्रयोग गर्छन् भनी हेरीएको छ । आजको समाज बढी मात्रामा नाफा आर्जन गर्न उदृत देखिन्छ । मानिसहरू बढी भन्दा बढी नाफा आर्जन गर्न चाहन्छन् । तसर्थ उत्पादनमा मलको ठूलो भूमिका हुने गर्दछ । परम्परागत गोठेमल, कम्पोष्ट मल, रासायनिक मल आदिको प्रयोग प्राय जसो सबै कृषकले गर्ने गर्दछन् । अध्ययन क्षेत्रमा कस्तो मल तथा विषादी, कस्तो प्रकारको विउ प्रयोग गर्दछन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.५

मल, विउ तथा प्रविधीको प्रयोग

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
परम्परागत मात्र	६	६.७
आधुनिक मात्र	१२	१२.३
परम्परागत तथा आधुनिक	६२	६८.९
तालिम दाताको सिफारीस बमोजिम	१०	११.१
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१ ।

माथिको तालिका अनुसार तरकारी उत्पादन गर्दा परम्परागत मल विउ र प्रविधी प्रयोग गर्नेको संख्या ६ अर्थात् ६.७, आधुनिक मल विउ तथा प्रविधीको प्रयोग गर्नेको संख्या १२ अर्थात् १२.३ प्रतिशत, परम्परागत तथा आधुनिक दुवै प्रकारको मल विउ तथा प्रविधीको प्रयोग गर्नेको संख्या ६२ अर्थात् ६८.९ प्रतिशत र तालिम दाताको सिफारीस अनुसार मल

विउ तथा प्रविधीको प्रयोग गर्नेको संख्या १० अर्थात् ११.१ प्रतिशत रहेको पाइयो । समयको परिवर्तनसँगै खेती प्रणालीमा पनि परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा परम्परागत विउ, गाढेमल तथा आधुनिक रसायनिक मल तथा उन्नत विउ आदि दुवै प्रयोग गरी उत्पादन गर्नेको संख्या ६२ अर्थात् ६८.९ प्रतिशत पाइयो । यसरी दुवैको प्रयोग गर्नेको संख्या अधिक पाइयो भने मात्र परम्परागत मल, विउ, प्रविधी आदीको प्रयोग गरी उत्पादन गर्नेको संख्या न्यून अर्थात् ६ जना पाइयो । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा आधुनिक मल तथा विउको प्रयोग गरी उत्पादन बढी गर्ने गरेको पाइयो ।

५.११ तालिम प्राप्त महिलाको संख्या

कुनै पनि कार्य सुरु गर्नुपूर्व सम्बन्धीत कार्यको बारेमा ज्ञान तथा जानकारी हुन नितान्त आवश्यक देखिन्छ । विना योजना गरेका कार्यमा सफलता प्राप्त गर्न कठिन पर्दछ । तसर्थ कुनै पनि योजना सुरु गर्नु पूर्व सम्बन्धित विषयमा ज्ञान, सिप, तालिम, प्रविधी आदको बारेमा राम्रो व्यवस्था हुन आवश्यक छ । कुनै पनि योजना संचालन गर्नुपूर्व, उक्त योजना कसरी संचालन गर्ने, कुन प्रविधीको प्रयोग गर्ने, कहिले गर्ने जस्ता विभिन्न जानकारी प्रदान गर्नु नै तालिम हो । तालिम पश्चात् आफ्नो योजनालाई सफलता पूर्वक अगाडि बढाउन सकिन्छ । समयको परिवर्तन अनुसार जुनसुकै कार्य राम्रो गरी संचालन गर्नका लागि तालिमको अति आवश्यक छ । तरकारी उत्पादनमा पनि नयाँ-नयाँ प्रविधी विकास भइसकेका छन् । नयाँ-नयाँ मल, विउ, र प्रविधीको प्रयोग गर्न तालिमको आवश्यकता छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू पनि तालिम प्राप्त छन् कि छैनन् भनी अध्ययन गरीएको छ । अध्ययन अनुसार तरकारी उत्पादनमा लागेका ९० जना महिला सबै तालिम प्राप्त रहेको पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाले विभिन्न तालिम तथा सचेतानामूलक कार्यक्रम संचालन गरेका छन् । सरकारी तवरबाट विभिन्न कृषक समूह गठन गरी विभिन्न कृषक पाठशाला संचालन गरी तालिम प्रदान गरेको छ । आइ.पी.एम. कृषक पाठशाला पनि संचालन गरेको छ । जस अन्तर्गत व्यवसायिक गोलभेडा खेती सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम संचालन गरीएको छ । अध्ययनमा रहेका ९० जना महिला तालिम प्राप्त रहेको र उनीहरूलाई सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाले तालिम दिएको पाइयो ।

५.१२ वार्षिक आम्दानी

जुनसुकै स्थानमा बस्ने मानिसले आफ्नो दैनिक जीवन संचालनमा केही न केही रूपमा आर्थिक उपार्जन गरेको पाइन्छ। प्राचिन हुड्गे यूगमा समेत शिकार गर्ने कन्दमूल सङ्कलन गर्ने जस्ता कार्य गर्दथे। समयको परिवर्तनसँगै विज्ञान र प्रविधीले विभिन्न आयामहरू ल्याएको छ। आजको समाज जटिल समाजको रूपमा परिवर्तन भएको छ। यसरी मानिसले आफ्ना आवश्यकता पूरा गर्न विभिन्न कार्यहरू संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ। विगत देखिनै गरीदै आएको कृषि/पेशालाई आधुनिकीकरण गर्दै यसलाई व्यवसायिकरण तर्फ लैजान थालिएको छ। मानिसहरू परम्परागत निर्वाहमूखी कृषिलाई केही परिवर्तन गरी व्यवसायीक कृषिका रूपमा अगाडि सारी आफूले आय आर्जन गरेका छन्।

अध्ययन क्षेत्रमा पनि महिलाहरूले व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादन गरेर आफ्नो खर्चका साथमा आम्दानी गरेको देखिन्छ। उनीहरू आफूले उत्पादन गरेको तरकारी घरमा खाने, इष्टमीत्रलाई दिने र धेरै तरकारी बेच्ने गरेको बताए। उनीहरूले उत्पादन गरेको सिधै पोखरा बजारमा बेच्ने गरेको पाइयो। कतिपय अन्य मानिसहरू तरकारी खरिद गर्न सिधै आफ्नाचे वारीमा आउने गर्ने गरेको पाइयो। आफ्नो जमिनमा प्रशस्त तरकारी लगाउने, भाडामा लिएर पनि तरकारी लगाउने र समूहमा मात्रै पनि तरकारी लगाउने महिलाहरू उत्तरदाता भित्र रहेकोले उनीहरूले वार्षिक रूपमा कति आम्दानी गर्छन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका ५.६

उत्तरदाताको वार्षिक आम्दानीको विवरण (वार्षिक)

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१०-२० हजार आम्दानी	१७	१८.९
२०-४० हजार आम्दानी	१९	२१.१
४०-६० हजार आम्दानी	२८	३१.१
६०-८० हजार आम्दानी	१६	१७.८
८० हजार भन्दा माथि	१०	११.१
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१।

माथिको तालिका अनुसार १०-२० हजार आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको संख्या १७ अर्थात् १८.९ प्रतिशत, २० देखि ४० हजार आम्दानी गर्नेको संख्या १९ अर्थात् २१.१२ प्रतिशत, ४० देखि ६० हजार आम्दानी गर्नेको संख्या २८ अर्थात् ३१.१ प्रतिशत, त्यस्तै ६० हजार देखि ८० हजारसम्म आम्दानी गर्नेको संख्या १६ अर्थात् १७.८ प्रतिशत र ८० हजार भन्दा माथि आम्दानी गर्नेको संख्या १० जना अर्थात् ११.१ प्रतिशत भेटियो। सबै भन्दा बढी संख्या २८ जना ४०-६० हजार आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको संख्या पाइयो। त्यस्तै सबै भन्दा कम संख्या १० जना ८० हजार भन्दा माथि आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको संख्या पाइयो।

५.१३ तरकारी व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीको खर्च विवरण

आम्दानीले व्यक्तिको जीवनमा ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ। उसको लवाइ खवाइ, रहनसहन, व्यवहार क्रियाकलाप, मान प्रतिष्ठा, आचरण जस्ता कुराहरू आम्दानीमा निर्भर रहेको हुन्छन्। आम्दानीलाई व्यक्तिले विभिन्न शीर्षकमा खर्च गर्ने गर्दछन्। उसले आफ्नो आवश्यकता र अवस्था अनुसार खर्च गर्दछ। अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादन गरी आफ्नो खर्च धान्ने काम गरेका छन्। तरकारी उत्पादनबाट १० हजार देखि ८० हजार भन्दा माथि आम्दानी गर्ने महिलाहरू रहेको पाइयो। तरकारी उत्पादनबाट प्राप्त आम्दानी महिलाहरूले के-के मा खर्च गर्दछन् भनी जान्न खोजिएको छ। तरकारी उत्पादनबाट प्राप्त आम्दानीलाई विभिन्न क्षेत्रमा खर्च गर्ने गरेको पाइयो जल्लाई तरको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ।

तालिका ५.७

उत्तरदाताको प्राप्त आम्दानीको खर्च विवरण

खर्चको विषय	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
घरखर्च मात्र	१७	१८.९
आफ्नो मात्र खर्च	११	१२.२
बाल बच्चाको पढाइमा	२०	२२.२
पुनः उत्पादनमा लगानी	१९	२१.१
घर खर्च बाल + बच्चाको पढाइ	२३	२५.६
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार तरकारी उत्पादनबाट आएको आम्दानी घर खर्च मात्र गर्ने महिलाहरू १७ जना अर्थात् १८.९ प्रतिशत, आफ्नो मात्र खर्च गर्ने ११ जना अर्थात् १२.२ प्रतिशत, बालबच्चाको पढाईमा खर्च गर्ने महिलाहरूको संख्या २० अर्थात् २२.२ प्रतिशत, पुनः उत्पादनमा लगानी गर्ने १९ जना अर्थात् २१.१ प्रतिशत र घरखर्च र बालबच्चाको पढाईमा एकै साथ खर्च गर्नेको संख्या २३ जना अर्थात् २५.६ प्रतिशत रहेको छ । तालिका अनुसार तरकारी उत्पादनबाट आम्दानी भएको पैसा आफ्नो मात्र खर्च गर्ने महिलाहरू मात्र ११ जना र तरकारी उत्पादनकै आम्दानीबाट घरखर्च र बालबच्चाको पढाईमा खर्च गर्ने महिलाहरू सबै भन्दा बढी २३ जना रहेको पाइयो ।

वैयक्तिक अध्ययन १- मञ्जु बरालको आर्थिक सफलता

साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स. वडा नं.५ निवासी ३३ वर्षिय मञ्जु बरालको परिवार मध्ययम खालको छ । उनी तरकारी उत्पादनमा लाग्नु अगाडि खेत बारीमा धान, कोदो, मकै जस्ता अन्नवाली मात्र उत्पादन गरीन्थ्यो । तर पनि यस्ता अन्नवालीले वर्ष गरी खान समेत पुग्दैनथ्यो । तरकारीका नाममा सामान्य १-२ बोट गोलभेडा र अलीकति साग मात्र उत्पादन हुन्थ्यो । ८ रोपनी भन्दा बढी जमिन भएर पनि वर्ष भरी खान नपुग्ने स्थिती थियो । उनको परिवारमा ६ जना सदस्य रहेका छन् ।

वर्षौं देखि धान, कोदो, मकै उत्पादन आदी गरेको मञ्जु बरालले बताइन । वास्तवमा सुरुवातका वर्षमा व्यवसायिक तरकारी उत्पादन गर्नुपर्छ भन्ने ज्ञान थिएन विस्तारै सबैले अलि अलि तरकारी लगाउँदै सामान्य रूपमा बेचविखन गरेको देखेर आफूले पनि अलिकति जग्गामा तरकारी लगाएको उनी बताउँछीन । जिल्ला कृषि विकास कार्यालय अन्तर्गत सबै गा.वि.स.मा कृषक पाठशाला स्थापना गर्ने अभियानमा वडा नं.५ मा गठीत कृषक समूहमा आबद्ध भई गोलभेडा खेती सम्बन्धी तालिम लिएको उनले बताइन । तालिम लगत्तै सुरुवातमै २ वटा टनेल बनाएर तरकारी उत्पादनको कार्य सुरु गरेकी थिइन । कृषक समूहका अन्य सदस्यले यसरी व्यवसायिक तरकारी उत्पादन नगरेका बेला आफूले मात्र तरकारी उत्पादन सुरु गर्दा उनलाई परीवारबाट सहयोग पनि नगरेको उनी बताउँछीन । उनी एकले उत्पादनको काम सुरु गर्न सफल भइन । विस्तारै तरकारीबाट आम्दानी हुन थाले पछि र आफ्नो घरमा आवश्यक पर्ने घरखर्च तरकारी विक्रीबाट आउन थालेपछि परीवारका अन्य सदस्यले विस्तारै उत्पादन कार्यमा सहयोग गरेको उनी बताउँछीन/ तरकारी उत्पादन गर्नुभन्दा अगाडि आफूसँग केही पनि रकम हातमा हुँदैनथ्यो तर आफै

उत्पादन कार्यमा खटेपछि आफूसँग २-४ हजार रूपैया नटुटेको उनी बताउँछिन् । परीवारको सहयोग र समर्थन पछि उनको घरमा अहिले ४ वटा टर्नेलमा व्यवसायीक गोलभेडा खेती र अन्य सबै प्रकारका तरकारी रहेका छन् । वेमौसमी तरकारीका विरुवा उत्पादन गरी विक्री समेत गर्ने गरेको उनी बताउँछिन् । धान लगाएर वर्ष भरी खान नपुग्ने खेतमा व्यवसायिक तरकारीबाट अन्य आम्दानी भएको देखेर परीवारका सदस्यले तरकारी उत्पादनमा नै जोड दिएको उनी बताउँछिन् । उत्पादीत तरकारीलाई बजारसम्म पुऱ्याउन कुनै समस्या नरहेको उनी बताउँछिन् । आफूले उत्पादन गरेको तरकारी र छीमेकीले उत्पादन गरेको सामान्य तरकारी पनि आफैले खरीद गरी बजारसम्म पुऱ्याउने गरेको उनी बताउँछिन् । उत्पादन सुरु गरेको वर्ष वार्षिक १ लाख आम्दानी गरेको उनले बताइन् । परीवारको सहयोग पछि तरकारी उत्पादनमा समेत वृद्धि हुँदा अहिले वार्षिक १ लाख देखि २ लाख सम्म आम्दानी हुने गरेको बताइन् । अहिले उनको घरमा मौसमी तथा वेमौसमी दुवै तरकारी उत्पादन गर्ने हुँदा वर्षभरी तरकारी बेच्ने गर्दछन् । उत्पादनबाट आएको आम्दानी उनकै निर्णयमा खर्च गर्ने गरेको र आम्दानी पछि पुरुषमा निर्भर हुन नपरेको, आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बन्न सकेको कुरा सुनाइन् । व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादन गरेपछि विभिन्न ठाउँमा प्रयोग भएको नयाँ नयाँ खेती र विधी र प्रविधिको भ्रमणमार्फत अवलोकन समेत गर्ने मौका पाएको कुरा सुनाइन् ।

मेहनत र लगनशिल भएर परिश्रम गरे सफल हुन सकिन्छ । सुरुमा काम गर्न परिवार र समाजलाई बुझाउन गाह्यारो भयो पछि उत्पादन राम्रो हुँदा आम्दानी भएको देखेर परिवारले सहयोग, समर्थन गरेको र समाजले समेत प्रशंसा गरेको उनको भनाई छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा रहेको पुम्दीभुम्दी गा.वि.स.का व्यवसायिक कृषक महिलाहरूको तरकारी खेती सम्बन्धी गरिएको अध्ययनमा जमिनको स्वामीत्वको अवस्थालाई हेर्दा अधिकतम मात्रामा ४८.९ प्रतिशत जमिन उत्तरदाताका श्रीमान/ससुराको नाममा रहेको पाइयो । तरकारी उत्पादनमै लाग्ने प्रेरणाको स्रोतलाई हेर्दा बढी मात्रामा (४०.०%) संघसंस्थाको वाहुल्यता देखिन्छ । कुल उत्तरदाता ९० जनामध्ये ६८.९ प्रतिशत परम्परागत तथा आधुनिक मल, विउ र प्रविधीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । आधुनिक मल, विउ र प्रविधीको प्रयोग गरी बढी मात्रामा उत्पादकत्व बढाई आर्थिक सफलता हासिल गरेको पाइयो । विशेषगरी उक्त क्षेत्रका २५.६ प्रतिशत महिलाहरूले घर खर्च + बालबच्चाको पढाइमा खर्च गर्ने गरेको देखिन्छ ।

अध्याय छ

तरकारी उत्पादनले महिलाहरूमा पारेको प्रभाव

नेपालको सन्दर्भमा हेर्नुपर्दा कुल जनसंख्याको आधा भन्दा बढी संख्या महिलाको रहेको छ । तुलनात्मक रूपमा महिलाको स्तर पुरुषको भन्दा कम छ । पुरुषहरू प्राय आय आर्जनका लागि देश तथा विदेशमा समेत जाने गर्दछन् भने यसमा महिलाको सहभागीता न्यून पाइन्छ । पुरुषहरू स्वतन्त्र रूपमा हिडडुल गर्न पाउँदछन् भने महिलाहरूलाई समाजीक बन्देज लगाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा आम्दानी जसले बढी गर्छ त्यसको सामाजीक स्तर पनि राम्रो मानिन्छ । दैनिक जीवनमा घरगृहस्थ चलाउन केही न केही रूपमा आय आर्जन गर्नुपर्ने बाध्यता प्राय सबैलाई देखिन्छ । विकासका दृष्टीले पुरुष भन्दा महिला निकै पछाडी परेको तथ्य सर्वविदीतै छ । समाजको सर्वाङ्गीण विकासको लागी समुदाय भित्रका सबै जातजाति, भाषा, संस्कृति र लिङ्ग आदीको समान रूपले विकास हुनुपर्दछ । नेपालमा महिलाहरू विकासको मूल प्रवाहमा अझै पनि आउन नसकेको विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट पुष्टी भइसकेको छ । अझै पनि नेपाली महिलाहरू घरायसी काम धन्दामा मात्र सिमीत देखिन्छन् । नेपालको पितृसत्तात्मक समाजले आजको बौद्धिक र विकसीत विश्व परिवेशमा देखा परेका नविनतम परिवर्तनको लहरसँगै महिला विकासको लहरलाई अहिले सम्म पनि सम्बोधन गर्न सकेको देखिदैन । समाजमा लिङ्ग, वर्ग तथा सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा परम्परादेखी रहदै आएका महिला र पुरुषका बिचको विभेदले समतामा आधारित समाजको निर्माण हुन सकेको छैन तथा विकासमा महिलाहरू निकै पछाडी परेका छन् । नेपाली महिलाहरूको आर्थिक पक्षमा पहुँच निकै नै कम छ । देशको सर्वाङ्गीण विकासका लागि महिलाहरूको सहभागीताको आवश्यकता रहेको छ । समाज र देशको विकासले जबसम्म गतिशील सक्दैन तबसम्म महिलाहरू विकासको मुल प्रवाहमा आउन सक्दैनन् । तसर्थ नेपालमा पनि महिला र पुरुष बिचको विभेदलाई हटाई सामाजिक, आर्थिक र अन्य क्षेत्रहरूमा महिला सहभागीताका लागि सरकारी तथा गैर सरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न प्रयासहरू भइरहेका छन् ।

६.१ खर्च गर्ने निर्णय सम्बन्धी धारणा

प्राय नेपाली समाजमा पुरुषहरू आय आर्जनमा घर बाहिर जाने र महिलाहरू घरधन्दा मात्र सीमित रहने चलन रहेको छ। महिलाहरू घरधन्दा तथा सामान्य कृषिमा मात्र सिमित रहेका छन्। सहभागीताका दृष्टीले कृषि क्षेत्रमा महिलाहरूको संख्या बढी देखिन्छ, तर आम्दानीको पहुँच भने कम रहेको छ। जसका कारण महिलाहरू समाजमा आर्थिक रूपमा पुरुषमा नै निर्भर रहेको पाइन्छ। प्रत्येक समाजमा पुरुषको अधिपत्य रहेको कारण आम्दानी गरेर पनि महिलाहरूले पैसा खर्च गर्ने निर्णय गर्ने काम गर्न पाएका छैनन्। प्रायः सबै जसो समाजमा आर्थिक कारोबार पुरुषले नै गर्ने गरेको पाइन्छ। अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाताहरूमा पनि तरकारी उत्पादनबाट प्राप्त आम्दानी खर्च गर्ने निर्णय कसले गर्दछ, भनि सोधीएको प्रश्नको उत्तरलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ।

तालिका ६.१

उत्तरदाताको खर्च गर्ने निर्णय सम्बन्धी धारणा

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
महिला स्वयम्	५२	५७.८
श्रीमान्	१७	१८.९
परिवारको सल्लाहमा	२१	२३.३
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार तरकारी उत्पादनबाट प्राप्त आम्दानी खर्च गर्ने निर्णय महिला स्वयम् ५२ जना अर्थात् ५७.८ प्रतिशत, श्रीमान् १७ जना अर्थात् १८.९ प्रतिशत र परिवारको सल्लाहमा खर्चको निर्णय गर्ने संख्या २१ अर्थात् २३.३ प्रतिशत रहेको पाइयो। यस अध्ययन अनुसार बढी महिला स्वयमले नै खर्चको निर्णय गर्ने गरेको पाइयो। उत्तरदाताहरूको परिवार धेरै एकात्मक रहेको र कतिपयको घरमा श्रीमान् नहुने हुनाले पनि महिला स्वयमले नै आर्थिक कारोबार गर्ने गरेको भेटियो।

६.२. तरकारी विक्रीमा संलग्न व्यक्ति

तरकारी उत्पादन पश्चात विक्री गर्ने कार्य महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ। उत्पादित तरकारीलाई बजार सम्म पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ। तरकारी उत्पादनमा स्वयम महिलाहरू नै बढी समय काम गर्ने गरेको अध्ययनबाट पत्ता लागेको छ। उत्पादित तरकारीलाई प्राय पोखरा बजारमानै विक्रीका लागि लगीने गरेको पाइयो। उक्त तरकारी विक्री गर्न को जान्छ भन्ने कुरा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ।

तालिका ६.२

उत्तरदाताको तरकारी विक्रीमा संलग्न व्यक्ति

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
आफू स्वयम्	६३	७०.०
श्रीमान्	१४	१५.६
छोरा	४	४.४
छोरी	९	१०.०
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार तरकारी उत्पादन गरीसकेपछी त्यो तरकारी बेचन परिवारका सदस्य को जान्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर हेर्दा महिला स्वयम ६३ जना अर्थात् ७० प्रतिशत, श्रीमान १४ जना अर्थात् १५.६ प्रतिशत, छोरा ४ जना अर्थात् ४.४ प्रतिशत र छोरीलाई तरकारी बेचन पठाउनेको संख्या ९ जना अर्थात् १०.० प्रतिशत रहेको छ। तरकारी उत्पादनमा र विक्री कार्यमा महिलाहरूको संख्या नै सबैभन्दा बढी ७०.० प्रतिशत रहेको छ भने कम तरकारी बेचन जाने छोराको संख्या ४.४ प्रतिशत रहेको छ। अध्ययन अनुसार विक्री वितरणमा पनि महिलाहरू नै बढी सक्रिय रहेको पाइयो।

६.३. तरकारीबाट प्राप्त आम्दानी बचत गर्ने संस्था/व्यक्ति

तरकारी उत्पादनमा लागेका महिला कृषकहरूले प्राप्त गरेको आम्दानी विभिन्न विषयमा खर्च गर्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरिएको छ। अध्ययनबाट उत्पादनमा लागेका ९० जना महिलाहरू पैसा बचत गरेको कुरा बताएका छन्। प्राय गरी परीवारको सम्पत्ति पुरुषको नाममा नै रहेको पाइयो। खर्च गरेर बाँकी रहेको पैसा महिलाहरू बचत गरेका छन्। त्यो

बचत गरीएको पैसा कसका नाममा छ, बचत कहाँ गरेका छन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ६.३

बचत गर्ने व्यक्ति र संस्था

व्यक्तिको नाम	संख्या	प्रतिशत	संस्थाको नाम	संख्या	प्रतिशत
स्वयम् महिला	५२	५७.८	समूहमा	६९	६७.८
श्रीमान्को नाममा	२९	२३.३	सहकारीमा	९९	२९.९
परिवारको नाममा	९७	९८.९	बैंकमा	९०	९९.९
जम्मा	९०	१००	जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१ ।

माथिको तालिका अनुसार आम्दानीको पैसा महिलाहरू कसको नाममा बचत गर्छन् त भन्ने कुरा हेरीएको छ । अध्ययन क्षेत्रका ५२ जना अर्थात् ५७.८ प्रतिशत महिलाहरू आम्दानीको पैसा आफ्नै नाममा बचत गरेको देखियो, श्रीमान्को नाममा २९ जना अर्थात् २३.३ प्रतिशत र परिवारको नाममा ९७ जना अर्थात् ९८.९ प्रतिशत रहेको पाइयो । अध्ययन अनुसार महिलाहरूमा आम्दानी गरेको पैसा आफ्नै नाममा राखेर आवश्यकता अनुसार खर्च गरेको पाइयो । यसबाट उनीहरूमा सक्षम, स्वावलम्बी र स्वतन्त्रताको विकास भएको पाइन्छ ।

६.४ संघ संस्थामा आवद्ध

कुनै पनि समाज वा समुदायमा गठन हुने समूह आदीले धेरैथोरै मात्रामा विकासमा सहयोग गरेको हुन्छ । आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्न होस् या सामाजिक भावना फैलाउन होस् सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाले पनि विभिन्न समूह गठन गराइ विभिन्न विकासका कार्यहरू गरेको पाइन्छ । समयको परिवर्तनसँगै नेपालमा पनि विकासका लहरहरू चलिरहेका छन् । त्यस्तै महिला विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू पनि चलिरहेका छन् । त्यस्तै समाजमा कुनै पनि समूह गठन गर्दा अनिवार्य महिला सहभागीता गराइन्छ । नेपालका अधिकांश क्षेत्रमा समूह गठन गरी समूह मार्फत् कार्यक्रम संचालन गरीएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा महिलाहरू पनि विभिन्न समूहमा आवद्ध रहेको बताए । सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाले समूहमा अनुदान र सहयोग गर्ने भएको हुनाले वर्तमान समयमा प्रायः सबै ठाउँमा महिलाहरू समूहमा आवद्ध रहेर विकासका काममा लागेको पाइन्छ । यस अध्ययन

क्षेत्रमा पनि विभिन्न गैर सरकारी संस्थाले कार्य गरी रहेको हुनाले महिलाहरू कुन-कुन समूहमा छन् त ? भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ६.४

संस्थामा आवद्ध महिलाको विवरण

संस्थाको नाम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
आमा समूहमा	३२	३५.५
कृषक समूहमा	४३	४७.८
गैर सरकारी संस्थामा	१५	१६.७
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू आमा समूहमा आवद्ध हुनेको संख्या ३२ अर्थात् ३५.५ प्रतिशत त्यस्तै कृषक समूहमा आवद्ध हुनेको संख्या ४३ अर्थात् ४७.८ प्रतिशत र गैर सरकारी संस्थामा आवद्ध हुनेको संख्या १५ अर्थात् १६.७ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा कृषक समूहमा आवद्ध हुने महिलाको संख्या अधिक पाइयो । समयको परिवर्तनसँगै महिलाहरू घरधन्डामा मात्र सीमित नरही समाजमा हुने विभिन्न संघ संस्था तथा समूहमा आवद्ध रहेको कुरा अध्ययनबाट पत्ता लागेको छ ।

६.५. तरकारी उत्पादनले पारेको प्रभाव

महिलाहरू तरकारी उत्पादनमा लागेर सबै क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव परेको कुरा उनीहरू बताउँछन् । तरकारी उत्पादनमा लागे पछि विभिन्न समूहको गठन गरीएको र महिलाहरू ती समूहमा आवद्ध रहेको देखिन्छ । समूहमा पनि तरकारी उत्पादन गरेको पाइयो । तरकारी उत्पादनमा नयाँ मल, विउ र विषादी, अर्गानिक उत्पादन तालिम, कृषक भ्रमण, तालिम, गोष्ठी र छलफलमा सहभागी हुन थालेपछि कृषक महिलाहरूमा ज्ञान र सिपमा समेत विकास भएको पाइन्छ । महिलाहरू व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादनमा लागेपछि उत्पादनले उनीहरूमा पारेको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक प्रभावलाई उत्तरदाताबाट प्राप्त जानकारीका आधारमा तलको तालिकामा प्रष्ट पारीएको छ ।

तालिका ६.५
महिलाहरूमा उत्पादनको प्रभाव

प्रभाव पक्षहरू	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
सामाजिक पक्ष	१३	१४.४
आर्थिक पक्ष	७२	८०.०
शैक्षिक पक्ष	५	५.६
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१ ।

तालिका ६.५ अनुसार उत्पादनको प्रभाव सामाजिक पक्षमा १४.४ प्रतिशत, आर्थिक पक्षमा ८०.० प्रतिशत र शैक्षिक पक्षमा ५.६ प्रतिशत रहेको पाइयो । तरकारी उत्पादनले आर्थिक पक्षमा नै सबैभन्दा बढी प्रभाव पारेको पाइयो सबैभन्दा कम शैक्षिक पक्षमा प्रभाव परेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू आफ्नो घरको काम धन्दा सकेर भए पनि व्यवसायीक तरकारी उत्पादनमा लागी विभिन्न पक्षमा सफलता पाएको पाइन्छ । प्राय गरी अनुत्पादक क्षेत्रमा मात्र महिलाहरू सिमीत रहन्छन् । महिलाहरू १८ घण्टा घरमा काम गरेर पनि पैसाको लागि पुरुषमा निर्भर रहनुपर्ने बाध्यता हाम्रो समाजमा देखिन्छ । तर अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू तरकारी उत्पादनमा लागेर आर्थिक पक्षमा बढी सुधार भएको बताउँछन् ।

६.६. उत्पादन पश्चात् आएका परिवर्तन

तरकारी उत्पादनपछि महिला कृषकहरूले विभिन्न क्षेत्रमा परिवर्तन आएको बताए । न्यून स्तरको जीवनशैलि रहेको यहाँका महिलाहरूको परिचय थियो भने वर्तमान समयमा आएर उनीहरू मध्यम स्तरको जीवनशैलि अपनाउन सफल भएको उनीहरू बताउँछन् । तरकारी उत्पादनबाट नियमित रूपमा आम्दानी हुन थालेपछि उनीहरूको जीवन स्तरमा सुधार आएको हो । वर्षभरी तरकारी उत्पादन भइरहनाले उनीहरूको खानामा समेत परिवर्तन आएको छ । हरेक दिन केही न केही आम्दानी हुने हुँदा आर्थिक कारोवारमा सहज भएको उनीहरू बताउँछन् । तरकारी उत्पादनपछि महिलाहरूको जीवनमा आएको परिवर्तनलाई तलको तालिका र चित्रमा देखाइएको छ ।

तालिका ६.६

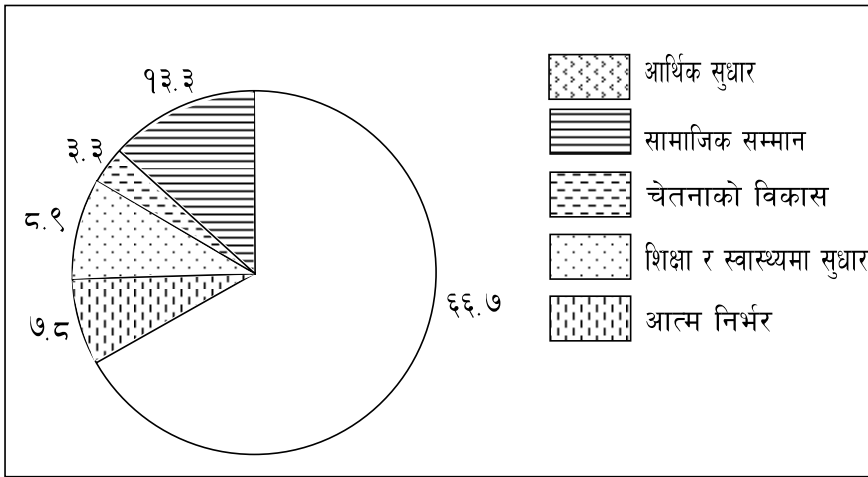
महिलाको जीवनमा आएका परिवर्तनका पक्षहरू

परिवर्तनका पक्षहरू	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
आर्थिक सुधार	६०	६६.७
सामाजिक सम्मान	७	७.८
चेतनाको विकास	८	८.९
शिक्षा र स्वास्थ्यमा सुधार	३	३.३
आत्म निर्भर	१२	१३.३
जम्मा	९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१।

चित्र ६.१

परीवर्तनका पक्षहरू देखाउने वृत्तचित्र

चित्र ६.१ : परीवर्तनका पक्षहरू देखाउने वृत्तचित्र

तालिका ६.६ र वृत्तचित्र ६.१ अनुसार तरकारी उत्पादनले उत्पादन कर्ता महिलाहरूमा के परीवर्तन आयो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आर्थिक सुधार हुनेमा ९० जना मध्ये ६० जना अर्थात् ६६.७ प्रतिशत, सामाजिक सम्मानमा परीवर्तन भयो भन्नेमा ७ जना अर्थात् ७.८ प्रतिशत, चेतनाको विकास भयो भन्नेमा ८ जना अर्थात् ८.९ प्रतिशत, शिक्षा र स्वास्थ्यमा सुधार भयो भन्नेमा ३ जना अर्थात् ३.३ प्रतिशत र आत्मनिर्भर भयो भन्नेमा १२ जना

अर्थात् १३.३ प्रतिशत रहेको पाइयो । तालिका अनुसार तरकारी उत्पादनपछि, महिलाहरूको सबै भन्दा बढी आर्थिक सुधार भएको ६६.७ प्रतिशत र सबै भन्दा कम शिक्षा र स्वास्थ्यमा सुधार भन्ने संख्या रहेको पाइयो । आर्थिक सुधारले मानिसको अन्य विभिन्न पक्षमा सुधार गर्ने हुँदा तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवन पद्धतिमा नै सुधार भएको छ, भन्न सकिन्छ ।

६.७. पारीवारीक सम्बन्धमा आएको परिवर्तन

नेपाली समाज पितृसत्तात्मक समाज हो । परिवारमा महिलाको भन्दा पुरुषको स्थान उच्च हुन्छ । परिवारका हरेक कार्यहरूमा पुरुषहरूको निर्णय नै अन्तिम हुने गर्दछ । पारीवारिक कार्यमा मात्र नभई सामाजिक क्षेत्रका कार्यमा पनि पुरुषहरूको सहभागीता नै बढी हुन्छ । अध्ययनका क्रममा उत्पादन पछि, परिवारमा तपाईंको स्थान कस्तो छ, भन्ने प्रश्नमा सबै महिलाहरूले आफ्नो स्थान उच्च हुने गरेको बताए । उत्पादन पूर्व र पश्चात उनीहरूको पारीवारीक स्थान न्यूनबाट उच्च हुने गरेको पाइयो । उत्पादन नगर्दा खान लाउन समस्या हुने गरेको र व्यवसायीक उत्पादन पछि, खान, लाउन समस्या नपरेकाले परिवारमा झै भ्रगडा समेत नहुने गरेको पाइयो । उत्पादन पूर्व परिवारका अन्य सदस्यले सहयोग नगर्ने, गरेको उनीहरू बताउँछन् । उत्पादन पछि परिवार तथा समाजमा उनीहरूको राम्रो स्थान हुने गरेको अध्ययनले देखाउँछ ।

वैयक्तिक अध्ययन २ हरिमाया पौडेलको जीवनमा आएको परिवर्तन

हरिमाया पौडेल ३४ वार्षिक जागरुक महिला कृषक हुन १ छोरा, १ छोरी, श्रीमान् र सासू गरी ५ जनाको परिवारमा बस्ने पौडेलको मुख्य जिवीकोपार्जनको आधार कृषि पेसा नै हो । साविक पुम्दी भुम्दी ३ मा बस्ने यी कृषक आफ्नो कुरा यसरी सुनाउँछिन् ।

जब विवाह गरेर म यहाँ आए त्यसपछि मैले जीवनमा धेरै संघष गर्दै आए । दुई सन्तान जन्मिए र तिनको पालनपोषणमा दिनहरू विते । सुरुवातमा बालबच्चाको रेखदेख खेतीपाती तथा वनपाखामा दाउरा घाँसमा मात्र मेरा दिन वित्दथ्ये । आफ्नो २ रोपनी जग्गा मात्र भएकोले ५ रोपनी जग्गा अधिया कमाएर मैले खेती गर्दथे । विगतमा व्यवसायीक तरकारी उत्पादनमा कसैले पनि ध्यान नदिएकाले यो सम्बन्धी कति पनि ज्ञान थिएन । सामान्य रूपमा आफूले धान, मकै, कोदो आदि रोपीन्थ्यो । जति दुः ख गरे पनि आफूलाई वर्ष भरी खान पुग्दैनथ्यो । विगतमा सामान्य रूपमा आफ्नो घरमा खाने तरकारी मात्र उत्पादन गरीन्थ्यो । सामान्य गोलभेडाको २-४ वटा विरुवा तथा मलखाद वरपर अलिअलि साग लगाइन्थ्यो । जब जिल्ला कृषि विकास कार्यालय कास्कीबाट

सञ्चालन हुने गरी प्रत्येक गा.वि.स.मा एकीकृत शुष्म जिवाणु व्यवस्थापन (आइ.पि.एम) सम्बन्धी तालिम यस वडामा संचालीत भयो त्यस बेला मैले पनि तालिम लिने मौका पाँए । तालिम पश्चात हामिले सिकेका कुराहरू परिवारमा सिकाउँदै व्यवहारमा उताउँदै गए । तालिम पूर्व मलाई तरकारी खेती कसरी गर्ने, के गर्दा बढी उत्पादन हुन्छ, कुन विउ कसरी लगाउने र कहिले लगाउने भन्ने केही पनि थाहा थिएन । जब तालिममा सहभागी बने म भित्र एउटा आत्म विश्वास पलाएर आयो । तालिम पछाडी व्यवस्थीत रूपले तरकारी लागउदै गए । पहिलो वर्ष तरकारीबाट ८० हजार भन्दा माथि आमदानी भएको थियो । तरकारीबाट आमदानी बढ्दै गएकोले घरको आर्थिक अवस्थामा सुधार हुँदै आयो । आफ्नै खेत बारीमा उब्जेको ताजा तरकारी दैनिक खान पाइएको छ । विभिन्न तालिम भ्रमण जस्ता कार्यक्रममा सहभागी हुने अवसर मिलेको छ । तालिम, गोष्ठी चेतनामूलक कार्यक्रम आदिमा म पनि सहभागी भएकी छु र त्यहाँबाट पनि आफूले ज्ञान पाएकी छु । बालबच्चालाई राम्रो शिक्षा होस् भनेर दुः ख नै गरेर भएपनि पढाएकी छु । दोकानमा नुन तेल किन्न जादा रिक्तो हात जानुपरेको छैन । सहकारी र समूहमा मासिक बचत गर्दछु । कहिलेकाही छिमेकीलाई गरो सरो आइपर्दा सहयोग गर्न सकेकी छु । प्राय जस्तो मेरो समय तरकारी बारीमा नै विच्छ । तरकारीको लागि कम्पोष्ट मल बनाउने विसादी बनाउने र बारीमा उत्पादनकै काम गर्ने मेरो बानि नै परीसकेको छ । अहिले मेरो जिवन स्तर धेरै नै परिवर्तन भएको छ । समूहमा र गाउको अन्य बैठकहरूमा म नियमित जाने गर्दछु । खास गरी महिला तथा कृषी क्षेत्रको विषयमा छलफल हुँदा आफूले जाने बुझेका कुराहरू अरुलाई पनि सिकाउने गरेकी छु । खास गरी विसादीको प्रयोगबाट हुने हानिका बारेमा सबैलाई समूहमा सल्लाह सुझाव दिने गरेकी छु । यसरी तरकारी उत्पादनमा लागेपछि आर्थिक सुधार भएको, चेतनामा विकास भएको र आत्मा निर्भर बन्न सकेको उनको अनुभाव रहेको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा व्यावसायिक तरकारी खेती अगालेका कृषक महिलाहरूमा गरिएको अध्ययनमा कुल ९० जना मध्ये बढी मात्रामा (७० प्रतिशत) उत्तरदाताहरू आफै तरकारी बेच्ने गरेको, प्राप्त आमदानीलाई ५७.८ प्रतिशत उत्तरदाताले समूहगत बचत तथा बित्तीय संस्थामा आफ्नै नाउँमा खाता खोली जम्मा गरेको पाइयो । जम्मा गरेको बचतको अवस्थालाई हेर्दा ६८.८ प्रतिशतले स्थानीय समूह बनाइ बचत गरेको पाइयो । व्यावसायिक महिलाहरूको आफ्नो उत्पादन पछि महिलाहरूमा के प्रभाव पयो भन्ने धारणा बुझ्दा ८०.० प्रतिशत महिलामा आर्थिक प्रभावले आत्मनिर्भरता बढेको पाइयो ।

अध्याय सात

सारांश एवम् निष्कर्ष

७.१ अध्ययनको सारांश

मुलत यो अध्ययन तरकारी उत्पादनले महिलाको सामाजिक आर्थिक तथा परिवारिक अवस्थामा पारेको प्रभाव विषयमा साविक पुम्दी, भुम्दी गा.वि.स. ३, ४ र ५ वडामा तरकारी उत्पादमा लागेका महिलाहरूको एक सामाज शास्त्रीय अध्ययन हो परम्परागत सामाजीक सांस्कृतिक संरचना, समतामुलक शिक्षाको अभाव, विभेदकारी शिक्षा अन्धविश्वास र रुढीवादी सोचाइ जनचेतनको अभाव आदी कारणले लैङ्गिक विभेदको सृजना गरेको छ । लैङ्गिक विभेदले आर्थिक अवस्थालाई प्रभाव पारेको छ । शिक्षाको अभाव र लैङ्गिक विभेदका कारण समाजका हरेक पक्षमा महिला सहभागीता न्यून रहेको छ भने कृषी कार्यमा अधिक रहेको पाइन्छ ।

यस अध्ययनमा सैद्धान्तिक विप्लेषणका लागि लैङ्गिक अवधारण र आर्थिक विकासको सिद्धान्त प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै खालका तथ्याङ्क सङ्कलन गरी उद्देश्य अनुसार वर्णनात्मक व्याख्याका साथै विविध तालिका र वृत्त चित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अन्तरवार्ता अनुसुची अवलोकन विधी र वैयक्तिक विवरण तयार गरी तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ ।

यस अनुसन्धानमा गरिएको अन्वेषणत्मक र वर्णनात्मक विश्लेषणको आधारमा साविक पुम्दी, भुम्दी ३, ४ र ५ वडामा तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूमा उनीहरू तरकारी उत्पादनतर्फ कसरी लागे, कस्तो आम्दानी गरेका छन् । त्यसको आम्दानीले महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र धार्मिक अवस्थामा कस्तो प्रभाव परेको छ । जस्ता कुरालाई विभिन्न तथ्याङ्कका आधारमा तालिकिकरण गरी आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्क विप्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य प्राप्तिहरू

- यस अध्ययनमा रहेका उत्तरदाताहरू मध्ये जातका आधारमा ब्राह्मण/क्षेत्री ६८.९ प्रतिशत भाषाका आधारमा नेपाली भाषा बोल्ने ९९.९ प्रतिशत हिन्दू धर्म मान्ने ८६.७

प्रतिशत शिक्षामा, मा.वि. शिक्षा लिएका २८.९ प्रतिशत बृहत्तया रहेको छ, भने उमेरका आधारमा २५-३५ वर्ष उमेरका ५०.० प्रतिशत बृहत्तया रहेको पाइयो ।

- अध्ययनमा कृषी पेशाकै ८६.७ प्रतिशत बृहत्तया देखियो । अन्य पेशा हुनेमा १३.३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- उत्तरदाताहरू मध्य खेतीयोग्य जमीनको अवस्थालाई हेर्दा १ देखी ३ रोपनी जमिन हुनेमा सबभन्दा बढी संख्या ४१.१ प्रतिशत र जमिन कति पनि नहुनेको सबभन्दा कम संख्या ८.९ प्रतिशत पाइयो ।
- जमिनमा स्वामीत्वको अवस्थालाई हेर्दा बढी संख्या ४८.९ प्रतिशत जमिन श्रीमान ससुराको नाममा रहेको देखिन्छ । स्वयम् महिलाको नाममा ४२.२ प्रतिशत जमिन रहेको पाइयो ।
- तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणाको स्रोत हेर्दा संघसंस्थाको बृहत्तया ४०.० प्रतिशत देखिन्छ । स्वेच्छाले लाग्ने उत्तरदाता १७.८ प्रतिशत र परिवारको प्रेरणाको स्रोत १२.२ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- उत्तरदाताहरू मध्ये ६८.९ प्रतिशत परम्परागत तथा आधुनिक मल, विउ र प्रविधीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । आधुनिक मल, विउ र प्रविधीको प्रयोग गर्ने १३.३ प्रतिशत र परम्परागत मात्र प्रयोग गर्ने ६.७ प्रतिशत मात्र रहेको पाइयो ।
- तरकारी उत्पादनमा ४० देखी ६० हजार वार्षिक आमदानी गर्ने ३१.१ प्रतिशतको बृहत्तया देखिन्छ । ११.१ प्रतिशतले ८० हजार भन्दा माथि आमदानी गरेको र २१.१ प्रतिशतले २० देखि ४० हजार आमदानी गरेको पाइयो ।
- उत्तरदाता मध्ये २५.६ प्रतिशतले वार्षिक आमदानी घर खर्च + बालबच्चाको पढाइमा खर्च गर्ने गरेको देखिन्छ । बालबच्चाको पढाइमा २२.२ प्रतिशत र पुनः उत्पादनमा लगानी मात्र २१.१ प्रतिशतले खर्च गरेको पाइयो ।
- उत्तरदाता मध्ये ५७.८ प्रतिशतले आमदानीको खर्च कसरी गर्ने भन्ने कुराको निर्णय स्वयम् महिलाले गर्ने गरेको देखिन्छ । परिवारको सल्लाहमा २३.३ प्रतिशत र श्रीमानले १८.९ प्रतिशत निर्णय गर्ने गरेको पाइयो ।
- ७०.० प्रतिशत स्वयम् महिला तरकारी बेच्न जाने गरेको पाइयो । १५.६ प्रतिशत श्रीमानले, १०.० प्रतिशत छोरीले र ४.४ प्रतिशत छोराको तरकारी बेच्न जाने गरेको पाइयो ।

- उत्तरदातामध्ये ५७.८ प्रतिशत स्वयम् महिलाकै नाममा बचत गर्ने गरेको पाइयो । २३.३ प्रतिशत श्रीमानको नाममा र १८.९ प्रतिशत परीवारको अन्य सदस्यको नाममा बचत गर्ने गरेको पाइयो ।
- उत्तरदाता मध्ये खर्च गरी बचेको पैसा ६८.८ प्रतिशतले स्थानीय समूहमा बचत गरेको पाइयो । त्यस्तै २१.१ प्रतिशतले सहकारीमा बचत गर्ने गरेको पाइयो भने ११.१ प्रतिशतले मात्र बैङ्कमा बचत गर्ने गरेको पाइयो ।
- ४७.८ प्रतिशत महिला कृषक समूहमा आवद्ध रहेको देखिन्छ । ३५.५ प्रतिशत आमा समूहमा र १६.७ प्रतिशत गैर सरकारी संस्थामा आवद्ध रहेको पाइयो ।
- उत्पादन पछि महिलाहरूमा के प्रभाव पयो भन्ने धारणा बुझ्दा ८०.० प्रतिशत आर्थिक प्रभाव, १४.४ प्रतिशत सामाजिक प्रभाव र ५.६ प्रतिशत शैक्षिक प्रभाव परेको पाइयो ।
- उत्तरदाताहरू मध्ये ६६.७ प्रतिशत महिलाहरूमा आर्थिक सुधार भएको पाइयो । १३.३ प्रतिशत महिला आत्मनिर्भर भएको, ८.९ प्रतिशत महिलामा चेतनाको विकास भएका र ७.८ प्रतिशत महिलाहरूले सामाजिक सम्मान पाएको भन्ने पाइयो ।

७.२ अध्ययनको निष्कर्ष

तरकारी उत्पादनमा प्राथमिक शिक्षा लिएका महिलाको बाहुल्यता देखिन्छ । तरकारी उत्पादनमा लागेका महिलाहरूमा प्रसस्त जमिन नहुने र जमिनमा पनि पुरुषको स्वामित्व रहेको पाइयो । जमिन नहुने महिलाले पनि भाडामा लिएर पनि तरकारी उत्पादन गरेको अध्ययनबाट पत्ता लागेको छ । संघ संस्थाको सल्लाहबाट तरकारी उत्पादन गर्ने प्रेरणा उनीहरूलाई मिलेको पाइयो । महिलाहरू तरकारी उत्पादन गर्दा परम्परागत र आधुनिक दुवै प्रकारका मल, विउ र प्रविधीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । आधुनिक मल, विउ र प्रविधीको प्रयोग गर्दा उत्पादन बढी हुने गरेको उनीहरूको भनाई छ । उत्पादनमा लागेका सबै महिलाहरूले तरकारी उत्पादन सम्बन्धी तालिम पाएको र तालिम दाताकै अनुसार मल, विउ र प्रविधीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । अध्ययन अनुसार उत्पादनबाट वार्षिक १० हजार देखि २ लाख सम्म आमदानी गरेको पाइयो । आमदानी गरेको पैसा कहाँ र कसरी खर्च गर्ने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने, आमदानी बचत गर्ने, तरकारी बेच्न जाने कार्यमा महिलाको बाहुल्यता पाइयो । यसलाई महिलाहरूमा आएको परिवर्तनको पक्ष मान्न सकिन्छ । तरकारी उत्पादन पछि महिलाहरूमा आर्थिक सुधारको बाहुल्यता पाइयो ।

आर्थिक अवस्थामा आएको सुधारले महिलाको जीवन पद्धतिमा नै परिवर्तन भएको कुरा अध्ययनबाट पत्ता लागेको छ । आर्थिक सुधारसँगै उनीहरूको अधिकार र स्वतन्त्रतामा सुधार भएको अध्ययनले देखाएको छ । आम्दानी पछि खर्चको निर्णय गर्ने काम र बचत गर्ने काम महिलाको नाममा गर्नेको संख्या बढी पाइयो । त्यसैगरी उत्पादन पछि आर्थिक सुधार भएको र आत्मनिर्भर बन्न सकेका महिलाहरूको संख्या बढी देखियो । अध्ययन अनुसार तरकारी उत्पादनले महिलाको जीवन पद्धतिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ, भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- अधिकारी, निर्मला, अर्जुन कार्की (१९९६), *नेपालमा महिला किसान*, काठमाडौं : ग्रामिण पुन : निर्माण संस्था ।
- अधिकारी, राजेन्द्र (२००६), *व्यवसायिक तरकारी खेतिमा महिला, हेम्जा गा.वि.स.को अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- अर्याल, भोजेन्द्र (२०६२), *लैङ्गिक अध्ययन*, दिक्षान्त पुस्तक प्रकाशन, किर्तिपुर, काठमाडौं ।
- आचार्य, बलराम (२०६२), *सामाजिक विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन ।
- कृषि डायरी (२०६८), *कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र* ।
- गौतम, मिना कुमारी (२०६९), *माछापुच्छ्रे गा.वि.स., कास्कीमा तरकारी उत्पादनले महिलाको सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा पारेको प्रभाव, एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- चौलागाई, तिलकप्रसाद; पोखरेल, नानिराज; सापकोटा, केशवराज (२०६९), *लैङ्गिक अध्ययन*, काठमाडौं: न्यूहिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, कीर्तिपुर ।
- जिल्ला बस्तुगत विवरण कास्की : २०७१
- थापा, सावित्री (२०६२), *राष्ट्रिय सहकारी संघ*, वार्षिक प्रतिवेदन ।
- नवौं राष्ट्रिय योजना (२०५४) ।
- नारी मासिक (२०६८), चैत्र ।
- नेपाल सरकार केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग - २०६८,
- नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६४), पहिलो, दोस्रो र तेस्रो संशोधन सहित, यू.एन. डि.पि. नेपाल ।
- पौडेल, तुलसीराम (२०५८), *लैङ्गिक अध्ययनको रूपरेखा*,
- पौड्याल, हिमराज (२०६८), *महिला सशक्तिकरणका लागि पैतृक सम्पत्ति*, महिलाहरूको समान अधिकार सम्बन्धी, एक समाजशास्त्रीय एजेन्डा ।

बराल, शिवजी (२०६४), *भरत पोखरी गा.वि.स.मा व्यवसायिक गोलभेडा खेती*, सम्बन्धी समाजशास्त्रीय अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरा ।

बुढाथोकी, केदार (२०६२), *बजारमुखी अर्गानिक र बेमौसमी तरकारी खेती प्रविधि* ।

भासिन, कमला (१९९३) *पितृसत्ता के हो ?* न्यू दिल्ली: काली फर वीमन ।

भासिन, कमला (२००३) *पितृसत्ता के हो ?* न्यू दिल्ली: काली फर वीमन ।

महिला जागरण तथा विकास केन्द्र, (श्रावण २०६२), *महिला सशक्तिकरणका लागि कानुनी अधिकार* ।

योजना आयोग - २००१

योजना आयोग - २०१०

रान्डल, कोलिन्स (१९९७), *थेउरीटीकल सोसियोलोजी*, जयपुर भारत ।

शर्मा, रमेशनाथ (२०१०), *सोसियो इकोनमिक एण्ड मार्केट सर्भे*, दिगो कृषि विकास कार्यक्रम नेपाल ।

शाक्य, कर्ण, कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक ११ असोज २०६५ पृष्ठ छ ।

सुवेदी, रामचन्द्र (२०६४) अरुणोदय नेपाल राष्ट्र बैंक कर्मचारी संघ केन्द्रियद्वारा प्रकाशित ।

English

Agrawal, Bina (1998), *A field of one's own gender and Land rights in south Asia*, Cambridge University.

Benett, Lynn, (1977), *Dangerous wives and sacred sisters*, Social and Symbolic Roles of high Caste Women in Nepal, A. PhD, Disertation Colombia University.

Ritzer, George (1996), *Modern sociological theory*. MC Graw Hill Company New Delhi.

Shtrii, Shakti (2001), *Women and children of Nepal (in figures 2001) Calender*.

अनुसूची : १

कृषकहरुका लागि प्रश्नावली

उत्तर दाताको नामथर : वैवाहिक स्थिति :

उमेर : भाषा :

धर्म : जात :

- १) पारिवारिक संरचना कस्तो छ ?
क) एकात्मक ख) संयुक्त
- २) तपाईंको परिवारमा कति जना सदस्य छन् ?
क) जम्मा - ख) महिला - ग) पुरुष -
- ३) तपाईंको शिक्षाको अवस्था
क) निरक्षर ख) साक्षर
ग) प्रा.वि. सम्म घ) मा.वि.
ङ) मा.वि. भन्दा माथि
- ४) तपाईंको घरमा खेती योग्य जमिन कति छ ? रोपनीमा ।
क) १ देखि ३ रोपनी ख) ३ देखि ५ रोपनी
ग) ५ रोपनी भन्दा माथि घ) कति पनि छैन
- ५) तपाईंको कृषि बाहेक अन्य पेसा छ ?
क) छ ख) छैन
- ६) यदि जग्गा जमिन छैन भने कसरी तरकारी गर्नु भएको छ ?
क) भाडामा लिएर ख) अधियाँ गरेर
- ७) तपाईंको जग्गा जमिन कसको नाममा छ ?
क) श्रीमान्/ससुरा ख) स्वयम् तपाईं
ग) जग्गा नहुने
- ८) तपाईंको जग्गामा के-के लगाउनु हुन्छ ?
क) अन्नबाली ख) तरकारी मात्र
ग) दुवै घ) जग्गा नहुने तरकारी लगाउने
- ९) तरकारी उत्पादनमा कति वर्ष देखि लाग्नु भयो ?
क) ख)

- १०) तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणा कहाँबाट पाउनुभयो ?
 क) स्वेच्छा ख) साथीसंगी
 ग) परिवार घ) संघ संस्था
- ११) तपाईं कृषिमा पनि तरकारी उत्पादन किन रोज्नु भयो ?
 क) आफ्नो रुचि भएर ख) आम्दानी भएको देखेर
 ग) घरमै बसेर काम गर्न पाइने भएर घ) अन्य विकल्प नभएर
- १२) खेतबारीमा कति महिना तरकारी लगाउनु हुन्छ ?
 क) ३ महिना ख) ६ महिना
 ग) वर्षभरी
- १३) तपाईं कस्तो तरकारी उत्पादन गर्नुहुन्छ ?
 क) मौसमी ख) वेमौसमी
 ग) दुवै
- १४) कस्तो तरकारी लगाउदा आम्दानी बढी हुन्छ ?
 क) मौसमी ख) वेमौसमी
- १५) तरकारी उत्पादनबाट वार्षिक कति आम्दानी हुन्छ ?
 क) १०-२० हजार ख) २०-४० हजार
 ग) ४०-६० हजार घ) ६०-८० हजार
 ङ) ८० हजार भन्दा माथी
- १६) तरकारी उत्पादनबाट हुने आम्दानी के मा खर्च गर्नुहुन्छ ?
 क) घरखर्च ख) बालबच्चाको पढाइ
 ग) आफ्नो लागि खर्च घ) पुन-उत्पादनमा लगानी
- १७) आम्दानीको खर्च गर्ने निर्णय कसले गर्छ ?
 क) तपाईं स्वयम् ख) श्रीमान्
 ग) परिवारको सल्लाहमा
- १८) तरकारी उत्पादनमा क-कसले काम गर्नुहुन्छ ?
 क) तपाईं मात्र ख) श्रीमान् पनि
 ग) परिवारका अन्य सदस्य
- १९) तरकारी उत्पादन सम्बन्धी तालिम पाउनु भएको छ ?
 क) छ ख) छैन

- २०) तालिम प्राप्त गर्नु भएको भए कसले दिएको थियो ?
क) गा.वि.स. ख) जि.कृ.का.
ग) गैर सरकारी संस्था घ) अन्य
- २१) तपाईं कस्तो मन बिउ र प्रविधिको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
क) परम्परागत ख) आधुनिक मात्र
ग) दुवै घ) तालिम दाताको सिफारिस अनुसार
- २२) तरकारी उत्पादनबाट जम्मा हुने आम्दानी बचत कसको नाममा छ ?
क) स्वयम् महिला ख) श्रीमान्को नाममा
ग) परिवारको नाममा
- २३) यदि बचत गर्नु भएको छ भने कहाँ गर्नु भएको छ ?
क) समूहमा मात्र ख) सहकारीमा मात्र
ग) सहकारी र बैङ्कमा
- २४) तरकारी उत्पादनमा लागेपछि तपाईंलाई के-के फाइदा भयो ?
क) आर्थिक ख) सामाजिक
ग) शैक्षिक घ) केही भएन
- २५) तरकारी बेच्न को को जानुहुन्छ ?
क) स्वयम् महिला ख) श्रीमान्
ग) छोरा घ) छोरी
- २६) तरकारी उत्पादनमा लागेर अरु केही फाइदा भयो ?
क) चेतनाको विकास भयो
ख) समाजमा केही गर्न सक्ने भयौं
ग) सामाजिक कार्यमा लागियो
घ) समस्या समूहमा राख्ने समाधान गर्न सक्ने भयौं
- २७) तरकारी उत्पादन गर्दा कसको सहयोग लिनुहुन्छ ?
क) आफूले मात्र गर्ने ख) समूहका सदस्यको
ग) परिवारका सदस्यको घ) पर्मा लगाएर
- २८) तपाईं कुनै संस्थामा आबद्ध हुनुहुन्छ ?
क) आमा समूह ख) गैर सरकारी संस्था ग) कृषक समूह
- २९) तरकारी उत्पादन समूहको गठन गर्नु भएको छ ?
क) छ ख) छैन

- ३०) यदि गर्नु भएको छ भने के के गर्नु भएको छ ?
 क) कृषक समूह ख) आमा समूह
 ग) गैर सरकारी संस्था
- ३१) तरकारी उत्पादनपछि तपाइमा के के परिवर्तन भए जस्तो लाग्छ ?
 क) आर्थिक प्रगति ख) समाजमा मान सम्मान
 ग) शिक्षा र स्वास्थ्यमा सुधार घ) चेतनामा विकास
 ङ) आत्मनिर्भर
- ३२) तरकारी उत्पादनले तपाईलाई कस्तो प्रभाव पारे जस्तो लाग्छ ?
 क) सामाजिक ख) आर्थिक
 ग) शैक्षिक
- ३३) तरकारी उत्पादनका लागि सिंचाइको सुविधा राम्रो छ ?
 क) छ ख) छैन
- ३४) उत्पादन पछि परीवारमा तपाईको स्थान कस्तो छ ?

- ३५) तरकारी उत्पादनमा के के समस्या रहेका छन् ?

- ३६) ती समस्याको समाधान कसरी गर्न सकिएला ?

- ३७) उत्पादन राम्रो गर्नका लागि तपाईको समाज/गा.वि.स.ले के गरेको भन्ने लाग्छ ?

३८. तपाईलाई भन्न मन लागेका कुरा ?

धन्यवाद ।

अनुसूची २

तरकारी उत्पादन गर्ने समय तालिका

बाली विवरण	लगाउने समय			बाली लिने समय
	उच्च पहाड	मध्य पहाड	तराई/बेसी	दिनमा
आलु	फाल्गुण-चैत	मंसिर-माघ	असोज-मंसिर	१००-१२०
भण्टा	जेष्ठ-श्रावण	चैत-असार	असोज-कार्तिक	६०-७५
भिण्डी	वैशाख-जेष्ठ	फाल्गुण-भाद्र	माघ-जेष्ठ	५०-६०
भेडे खुर्सानी	जेष्ठ-श्रावण	फाल्गुण-भाद्र	असोज-कार्तिक	५०-६०
खुर्सानी	चैत-वैशाख	माघ-फाल्गुण	भाद्र-असोज	८०-८५
काउली	माघ-श्रावण	साउन-भाद्र	भाद्र-असोज	८०-८५
बन्दा	जेष्ठ-श्रावण	चैत-असोज	असोज-कार्तिक	६०-१२०
ब्रोकाउली	फाल्गुण-वैशाख	भाद्र-आश्विन	भाद्र-असोज	६०-१२०
सलगम	जेष्ठ-श्रावण	श्रावण-फाल्गुण	असोज-मंसिर	५५-६०
चम्सुर	फाल्गुण-चैत	भाद्र-माघ	असोज-माघ	२५-३०
पालक	वैशाख-श्रावण	भाद्र-माघ	असोज-कार्तिक	२५-३०
केराउ	चैत-वैशाख	श्रावण-मंसिर/माघ-फाल्गुण	असोज-कार्तिक	५०-६५
मुला	जेष्ठ-श्रावण	श्रावण-कार्तिक	भाद्र-माघ	५०-६०
रायो	फाल्गुण-वैशाख	भाद्र-मंसिर	असोज-मंसिर	३०-४५
काको	जेष्ठ-श्रावण	फाल्गुण-जेष्ठ/श्रावण-असोज	पौष-माघ/असोज-मंसिर	५०-१२०
फर्सी	वैशाख-श्रावण	माघ-भाद्र	माघ-जेष्ठ	५०-१२०
लेटस (जिरीको साग)	जेष्ठ-श्रावण	श्रावण-फाल्गुण	असोज-कार्तिक	७५-१००
लसुन	वैशाख-जेष्ठ	श्रावण-फाल्गुण	असोज-कार्तिक	६०
प्याज	-	असोज-पौष	असोज-कार्तिक	१००-१२०

स्रोत : दिगो कृषि विकास कार्यक्रम नेपाल ।

अनुसूचि ३

उत्तरदाताले अन्तर्वार्ता अनुसूची भराउँदा र अवलोकन गर्दा लिइएका तस्वीरहरू

